

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

İSLÂM ÂLEMİ TARİH, COĞRAFYA, ETNOGRAFYA VE BİYOĞRAFYA LUGATI

MİLLÎ EĞİTİM BAKANLIĞININ KARARI ÜZERİNE
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİNDE
KURULAN BİR HEYET TARAFINDAN
LEYDEN TAB'İ ESAS TUTULARAK
TELİF, TÂDİL, İKMÂL ve TERCÜME SURETİ İLE
NEŞREDİLMİŞTİR

29. CÜZ

EB — EBÜLGÂZİ BAHADIR HAN

İSTANBUL
MİLLÎ EĞİTİM BASIMEVİ

1945

kalaman sāfaş karāşat şahaz zaşazğ. Magrib müslümanları son 4 kelimeyi şu tarzda tertip ederler: *şāfaş karāşat şahaz zaşazğ.*

Bu tertipte harflerin vaziyeti, yalnız sâmitleri nazar-ı itibara alınmak şartı ile, ibrânî ve ârâmî dillerindekinin aynıdır. Diğer deliller ile berâber, bu da gösterir ki, alfâbe araplara nabatîler vasıtası ile gelmiştir. Arapçaya has olan 6 harf, sıranın sonuna konulmuştur. Yalnız başlarına hiç bir mânaları olmayan, ve sâdece hafızanın işini kolaylaştıran bu 8 kelimededen başka, harflerin sırası, bu harflerin adedleri göstermekte kullanılmaları bakımından da ibrânî ve ârâmî dillerindekinin aynıdır. Hemze 'den *ğ*'ya kadar olan harfler 1—100, son dokuzu da 200—1000 sayılarına delâlet eder.

Arap alfâbesinin menşe'ini hatırlatan bu sisteme muvâzi olarak, epey eski bir devirde, bugün de kullanılan bir diğer sistem teşekkül etmiştir. Bu sistemin esası şudur: aynı yazı şeklinde olan harfler bir araya getirilmiş ve her gurubun ilk harfinden sonra o harfe benzeyen diğer harfler sıralanmıştır. Msl. ت ve ث harfleri ب 'den sonra konmuştur. Yalnız و , و ve ی harfleri sona bırakılmıştır. Bu suretle tertip edilen sıra, Magrib alfabesinde bugüne kadar muhafaza edilmiştir:

ا ب ت ث ح خ د ذ و ز ط ظ ل م ن ی ص
ع غ ف ق ک ل ج ح ش س ی و ی

Avrupalı âlimler tarafından kabûl edilen şarkî islâm harfleri tertibinde zâten tamamen tanınmaz hâle gelmiş olan asıl şekli çok değişmiştir. Şüphesiz, bunda tâkip edilen bir prensip yoktur; sâdece harflerin tertibinde fonetik nokta-i nazar esaslı bir rol oynadığı görülür. Ortada mevcut bu iki alfâbe tertibi yanında, bazı âlimlerin yalnız fonetik fizyolojisi prensiplerine göre, tanzim edilmiş bir alfâbe sistemi vardır; bu sistemde gırtlak sesleri ile arka damak sesleri başta gelir ve ağız önünden çıkarılan sesler ile dudak sesleri sona bırakılmıştır. Aşağıdaki sıra al-Halîl'in *Kitâb al-ayn*'ındaki sıradır:

ح خ لا غ ق ک ل ج ح ش س ی و ی
ر ل ن ف ب و ای

Bu sıra al-Azhari'nin *Tahzib*'inde ve İbn Sîda'nın *Muḥkam*'inde de aynıdır.

Arap alfâbesinin ibrânî-ârâmî menşe'i şüphe götürmez; mamafih, diğer sâmi dilleri bilmeyen, ayrıca kuvvetli bir itimad-i nefis ile ve millî bir gururla meşbû araplar, an'ane ile intikal etmiş ve onlarca anlaşılması güç olan *abcad* kelimeleri için, başka izah tarzları aramışlardır. Ne kadar alâka verici olursa olsun, onların bu mevzûdaki araştırmaları masaldan başka bir şey değildir. Bâzılarına göre, 6 Madyan hükümdarı arap harflerini, kendi adlarına gö-

re, tertip etmişlerdir; bir rivâyete göre, *ab-cad*'in ilk 6 kelimesi 6 şeytanın adıdır ve nihâyet bir üçüncü rivâyete göre de, hafta günlerinin adlarıdır. Silvestre de Sacy, bu rivâyetlerde yalnız ilk 6 kelimenin kullanıldığını, ve msl. cumanın adı *şahaz* değil, *'urûba* olduğunu kaydetmiştir; fakat, arap alfâbesinin menşe'i de 22 harften ibâret olduğu neticesini çıkarmak için, bu müphem rivâyetlere istinat edilemez (bk. Silvestre de Sacy, *Grammaire arabe*, 2. tab., I, § 9). Mamafih araplar arasında, al-Mubarrad ve al-Sîrâfî gibi, *abcad*'in zikri geçen masallar ile izah edilmesini kâfi bulmayı, bu kelimelerin yabancı bir menşe'den geldiğini sâfiyetle söyleyen pek münevver gramerciler de vardır. *Hvâş* erbabı harflerin adedlere delâlet etmek vasfına istinat ederek, eski devirlerde *abcad* v.b. kelimelerini büyü ve sihir yapmakta kullanmışlardır. Bu sistemde 'ten *ğ*'ya kadar her harfe bir tanrı adı ile tabiî kuvvetler tekabül eder; bir taraftan, aded ile harf arasındaki bu münâsebetler, diğer taraftan bunlara tekabül eden timsâller sâyesinde, amelî bir sırrî sistem teessüs etmiştir. Meselâ âfsun ve muskalarda, harfler, adedî kıymetlerine göre, cemedilir ve bu mecmuun cinler âlemi ile münâsebeti bulunduğu farzolunur. Alfâbe harflerinin buna benzer bir kullanılışını da orta çağ yahudi *qabbala*'sinde görmekteyiz. [Fars ve türk edebiyatlarında ebced hesabına dayanılarak tarih düşürmek tarzı hakkında bk. mad. TARİH.]

Bibliyografya: Hughes, *Dict. of Islâm*, mad. *Dāvah*; Lane, *Arab. engl. Lex.*, mad. *Abcad*; *Tâc al-arūs*, mad. *bcd*; *Fihrist* (nşr. Flügel), I, 4 v.d.; Cantor, *Vorl. über Gesch. de Math.* (3. tab.), I, 709.

(WEIL.)

EBDÂL. ABDÂL (A.; *badal*'in cemi), halk tarafından bilinmeyen (*ricâl al-ğayb*), fakat kudretli nüfuz ve te'sirleri ile nizâm-ı âlemi muhafazaya iştirâk eden evliyânın sâflık meratip silsilesindeki derecelerinden biridir. Tasavvufa dâir eserlerde, bu mertebenin hususiyet ve teferruatı hakkında muhtabakat yoktur. En çok taammüm etmiş bir kanaate göre, sayıları kırkı bulan *abdâl* evliyâ meratip silsilesinde 5. dereceyi teşkil eder ki, bu silsilenin zirvesinde bulunur. *Ḳuṭb* [b. bk.] 'dan sonra bunun 2 muavini *imâmân* gelir. Bunlardan sonra da 4 *avtâd* veya *'umud* [b. bk.] vardır. Bunları da 7 *afrâd* tâkip eder. Bunlardan sonra *abdâl* gelir. Bunları da 60 *nucabâ* tâkip eder. 7. sırada 300 *nuḳabâ*, bunlardan sonra 500 *aşâib*, sonra *ḥukamâ* veya *mufradûn* ve nihâyet *racabiğün* gelir. Bu 10 mertebeden her birinin sâhası muayyendir ve her

birine has bir faaliyet sâhası vardır. Her mertebede vukû bulan münhalleri o mertebelerin bir aşağısındaki mertebelere mensûp olanlar doldurur. *Abdâl* (bunlara *al-rukabâ* da denir) 'ın merkezi Suriye 'dedir. Bunların vazifeleri icap edince, yağmur yağdırmak, harbi kazan-dırmak ve âfetleri defetmek suretiyle, müslümanlara yardım etmektir. *Abdâl* 'ın müfredi *badal* 'dir. Bununla berâber *badîl* şekli, grammer kaidelerine göre, *budalâ* 'nın müfredi olmasına rağmen, *abdâl* 'ın müfredi mânasında kullanıldığı ekseriyetle vâkidir.

Bibliyografya: Flügel, *ZDMG*, XX, 38 v.d. (burada eski kaynaklar zikrolunmuş-tur); Vollers, *ayn. esr.*, XLIII, 114 v.dd. (Munâvî 'ye göre); Hasan al-'Adavî, *al-Nafahât al-şazaliya*, II, 99 v.dd. (burada sūfî mertebeleri hakkında mâlûmat vardır); A. von Kremer, *Gesch. d. herrsch. Ideen*, s. 172 v. dd. ; Bargès, *Vie du célèbre marabout Cidi Abou-Médién* (Paris, 1884), medhâl ; Blochet, *Études sur l'ésotérisme musulman*, *JA*, 1902, I, 529 v. d. (I. GOLDZİHER.)

EBDÂLÎ. ABDÂLÎ, bugün Durrânî adı ile tanınan bir efgan kabîlesinin eski adıdır. Bu kabîle efgan ırkının Sarbanî koluna âit olup, efganlıların kanaatine göre, adı Abdâl (umumiyetle Avdal) b. Tarîn b. Şarhabûn b. Sarban b. Kays 'tan gelmektedir. Rivâyete göre, bu zat da Abdâl adını, mensûp bulunduğu Çiştîya tarikatının abdâl veya evliyâsından bulunan Hvâca Abû Aḥmed 'den almıştır. Abdâlîler, Gâlzayler ile yaptıkları harpler neticesinde, Kâdahâr civarında bulunan asıl memleketlerini terk etmişler ve pek eski bir zamandan beri Herât civârında yerleşmişlerdi. Sonraları Nâdir Şâh tarafından eski vatanlarına gönderilmişlerdir. Nâdir Şâh 'ın ölümünü müteakip, Aḥmed Şâh Kâdahâr 'da tahta çıkınca, kabîlesi onun yeni devletinin çekirdeği oldu. Aḥmed Şâh, Şâbar Şâh adında bir *faḳîr* 'in tes'iri ile, Durr-i Durrân („inciler incisi“) unvanını almış ve bu andan itibaren abdâlî kabîlesi de Durrânî adı ile tanınmıştır. Bu kabîlenin başlıca iki klanı Popalzay ile Bârakzaylerdir. Şâh hânedânı Sadozayler ise, Popalzaylere bağlıdır. Aḥmed Şâh 'ın Durr-i Durrân adını almasından sonra da Abdâlî adı devam etmiş ise de, zamanla bu ismin yerine Durrânî adı kaim olmuştur. Bugün Abdâlî adına pek nâdiren tesâdüf edilir (bu kabîlenin tarihi için bk. mad. EFGANIS-TAN).

Bibliyografya: Elphinstone, *Caulbul* (London, 1842), II, 95 ; *Vâkı'ât-i durrânî* ('Abd al-Karîm, *Târîḫ-i Aḥmed* 'in ordu diline tercümesi, Kânpur, 1292), s. 3 v. d. ;

kadar para sızdırmış, hattâ onları soydurmış, ve kâh Bağdad'daki halifelere, kâh Mısır'daki Fâtimî halifelerine mutî görünerek, kendi menfaatini te'min etmiştir.

Bibliyografya : C. Snouck Hurgronje, *Mekka*, I, 62—65.

(SNOUCK HURGRONJE.)

EBÛ HÂTİM. ABÛ HÂTİM (SAHL B. MUHAMMED) AL-SİCİSTÂNÎ (yahut AL-SİCZÎ), (?—875) basralı bir arap lisan âlimi olup, al-Aşma'î, Abû Zayd al-Anşârî ve Abû Ubayda Ma'mar b. al-Mugannâ'nın talebesi idi. Abû Hâtım bu sonuncunun lisaniyata, şiire ve cahiliye devrine dâir bildiklerini nakleylemiştir. Sîbavayh'in nahvini al-Ahfaş'ten okudu ise de, derin gramer meselelerinde büyük bir varlık gösterememiştir. Fakat kendisi, hassaten şiir sanatı ile câhiliye şâirlerine ve bunların şiir ve lugatlarına vukufu ile mârûftur. *Kur'an'a* olan vukufu da kayda değer. Mamafih eski kaynaklarda (bk. Flügel, *Die grammatischen Schulen der Araber*, s. 88) yukarıda zikrolunan mevzulara âit eserlerden başka gramer resâleleri vardır. Buna mukabil onun *Kitâb al-mu'ammari'n*, *Kitâb al-vaşâyâ* (*Testamenta*) namındaki eserleri bu kaynaklarda gösterilmemiştir. Talebesinden bilhassa İbn Durayd [b. bk.] ve al-Mubarrad [b. bk.] mârûftur. Vefatı 248 ile 255 (862—869) arasındadır; İbn Durayd'in kaydettiği 262 tarihinin doğru olması melhuzdur. Eserlerinden hurma ağaçlarına dâir *Kitâb al-nahl*'i (evvelâ S. Cusa tarafından *Archivio Storico Siciliano*'da münakaşa edilmiştir, I, 1873; krş. *ZDMG*, XXVIII, 500 v. dd.). Bartolomeo Legumina, *Atti della Reale Accademia dei Lincei*, 1894, 4. seri, VIII ve *The Book on the long-lived*, I. Goldziher tarafından (*Abh. zur arab. Philologie*, II; Leyden, 1899).

(GOLDZİHER.)

EBÛ HÂTİM. ABÛ HÂTİM YA'KÛB B. HÂBİB AL-MALZÛZÎ AL-NACİSÎ (?—772), ebâdî [b. bk.] müelliflerine göre, Ya'kûb b. Habîb al-Melzûrî al-Nacîsî, Afrika arap müverrihlerine nazaran da, babası Hovâra kabîlesinden Labîd (yahut Labîb) b. Madyan b. İtüveft'tir. Arap müverrihleri onu berberî âsîlerinin başı olarak gösterirlerse de, Trablus'ta vâililik ettikten sonra, 156 (773)'da abâzîler tarafından kendisine İmâm al-Dafa' unvanının verilmesi, onun tarihte belli-başlı bir rol oynadığına delâlet etmektedir. Abû Hâtım etrafına büyük bir ordu topladı ve bu orduya sufrîler ile Tâhert abâzîleri ve diğer berber câmiaları katıldı; bu ordu ile, Kayravân'da kumandayı Abû Hâtım Habîb al-Muhallabî'ye bırakıp giden İfrikye vâlisi Omar b. Hazârmard'î Tobna'da muhasara etti.

VIIIe siècle de l' Hégire: „La Pénétration dans la langue de Turcs“ d'Aboû Hayyân al-Gharnâti Actes du XIVe Congrès International des Orientalistes (Alger, 1905), IIIe partie. Langues musulmanes, Paris, 1907, s. 48 v. dd.); M. Fuad Köprülü, *Türk edebiyatı tarihi* (İstanbul, 1926), s. 366 v. dd.; *Osmanlıcadan türkçeye söz karşılıkları tarama dergisi* (İstanbul, 1934), önsöz, s. 64 v. d., nr. 30.

(MECDUD MANSUROĞLU.)

EBÜ HÜREYRE. ABÜ HURAYRA (? — 678), Sulaym b. Fahm kabîlesine mensûp olup, Peygamberin eshabından dır. Bir çok hadis nakletmiştir. Umûmiyetle Abû Hurayra künyesi ile mârûftur. Gerek câhiliyet zamanında, gerek islâmda onun hakikî ismine dâir muhtelif rivâyetler vardır. En itimada lâyük olan rivâyetlere göre adı ya 'Abd al-Rahmân b. Şahr (bk. Navavî, nşr. Wüstenfeld, s. 760) veya 'Umayr b. 'Amir (İbn Durayd, *Kitâb al-İstikâk*, s. 295) olduğu anlaşılıyor. „Kedi yavrusu babası“ mânâsına gelen bu künyenin ona kedileri sevdiği için verilmiş olduğu tahmin ediliyor. Haybar harbi senesinde (7 = 629) Medine 'ye gelmiş ve Peygambere iltihak ederek artık bir daha ondan ayrılmamıştır. Söylenişine göre maişetini evvelâ işçilikle te'min edermiş. Peygamber ile devamlı teması sâyesindedir ki, onun vefatından sonra diğer eshabdan daha çok hadis nakletmek cesâretini göstermiştir. Naklettiği hadislerin 3.500 kadar olduğu söylenirse de, bunların bir çoğu yakıştırmak olsa gerektir. Abû Hurayra tarafından naklolunan hadisleri rivâyet edenler arasında eski islâm cemaatinin en sayılı azâsının isimleri geçmektedir. Abû Hurayra 'nin yanılmaz bir hafızaya nasıl sâhip olduğunu belirten bir rivâyet vardır. Buna göre, bir musahabe sırasında Peygamber, kendi eli ile, Abû Hurayra 'yi bir örtü ile sım-sıkı sarmış ve gûya bundan sonra Abû Hurayra işittiklerini bir daha unutmaz hâle gelmiştir. Bu fıkrada geçen muamele tarzı aynı zamanda samimî bir dostluk timsâli sayılır. Peygamberin yolunda gitmiş olduğundan dolayı muhabbet kazanmış olduğu için halife 'Omar tarafında Bahrayn vâililiğine tâyin edilmişti. Azlinden sonra halifenin kedisini tekrar aynı makama iâdesi tekليفini red etmiş ve uzun zaman Medine 'de yaşamıştır. Kendisine pek teveccühü olan Marvân 'ın Abû Hurayra 'yi Medine vâililiğine getirmiş olması pek vârid değildir. Abû Hurayra 57 veya 58 (676 — 678) senesinde, 78 yaşında olduğu hâlde, vefat etmiştir. Nükteperdahlığına dâir bir çok fıkralar vardır (İbn Kutayba, *Kitâb al-ma'ârif*, nşr. Wüstenfed, s. 142). Bu hüyunu hadis nakillerinde sık-sık görmekteyiz. Ehemmiyetsiz

şeyleri hararetle bir lisanla anlattığı olur. Dâima bol-bol nakillerde bulunması (Abû Hurayra hadisleri İbn Hanbal 'in *Musnad* 'inde, 213 sahife kadar yer tutar, II, 228—541), bunları doğrudan doğruya kendisinden dinleyenlerin zihninde itimada lâyük olmadıklarına dâir şüpheler uyandırmıştır.

Nitekim bunlar, şüphelerini müstehzi bir lisanla göstermekte de tereddüt etmemişlerdir (krş. Buḥârî, *Fazâ'il al-ashâb*, nr. 11). Gevzelik etmekle itham edenlere karşı kendisini bâzan müdafaaya mecbur kalmıştır. Bu hâller münekkittleri büs-bütün kuşkulandırmış ve şüphecilige götürmüştür. Fakat şunu da hesaba katmamız lâzımdır ki, kendisine isnat edilmiş olan hadislerin çoğu, sonraları uydurularak onu namına izâfe edilmiştir.

Bibliyografya: Muslim, *Şahiḥ*, V, 202 (Buḥârî ile Tirmizî 'de Abû Hurayra 'nin *Fazâ'il* 'ine dâir ayrıca fıkralar yoktur); İbn al-Asîr, *Usd al-gâba*, V, 315; Sprenger, *Das Leben und die Lehre des Mohammad*, III, LXXXIII; Goldziher, *Abh. zur arab. Philol.* I, 49; ayn. mll., *ZDMG*, L, 487; D. S. Margoliouth, *Mohammed*, s. 352.

(GOLDZİHER.)

EBÜ HÜSEYİN. ABÜ HUSAYN (Banû Abî Ḥusayn), bir kelbî âilesinin ismi olup, 336 (948) 'dan sonra Sicilya 'da hüküm süren Fâtımî hükümdarları bu âileye mensuptur.

EBÜ İSHAK. ABÜ İSHÂK. [Bk. AL-ŞÂBİ ve AL-ŞİRÂZİ.]

EBÜ KALEMÜN. [Bk. RÜKALEMÜN.]

EBÜ KÂLİCÂR. ABÜ KÂLİCÂR AL-MARZ-BÂN B. SULTÂN AL-DAVLA (1009 — 1048), büveyh oğullarındandır. Babası tarafından 412 (1021) 'de Ahvâz vâlisi tâyin olunmuştur. Babasının vefatında (415 = 1024) yerine geçmek üzere Şiraz 'a çağırıldı, fakat amcası Kirmân vâlisi Abu 'l-Favâris b. Bahâ' al-Davla, kendisini tercih eden türk muhafız askerinin yardımı ile, daha evvel davrandı. Abû Kâlicâr, topladığı askerle amcasının ordusunu mağlûp ederek Şiraz 'a girdiyse de deylemli askerlerin husumeti yüzünden orada tutunamadı. Yapılan sulhte ancak Huzistân 'ı ele geçirebildi. Yeni bir zaferi müteâkip Fars eyâletini de istirdat etti (417 = 1026), fakat eyâlet merkezindeki ahâliye kendini sevdiremedi. Anbâr 'ı yağma eden Banî Ḥafâca kabîlesi kendisini metbû tanıdı, aşağı Babilîye bataklıkları (al-Baḥiḥa) halkı ise bilâkis mârûz oldukları fazla tazyikten dolayı eski reisleri Abû 'Abd Allâh al-Ḥusayn b. Bakr al-Şarâbî kumandasında isyan ettiler (418 = 1027). Aynı sene elinden Kirmân 'ı almak için amcası Abu 'l-Favâris 'e tarruz etti, fakat yakıcı sıcaklar ve hastalıklar

daki vâdiye (al-'avcâ') kaçınımlar ve gazaba gelen ebeveynleri tarafından, orada öldürülmüşler. Daha mühim olan bir cihet vardır ki, o da aynı müellifin (III, 912), İbn al-Kalbî'ye atfen, siyah granitten olan dağın ortasında insana benzeyen kırmızı bir çıkıntının *Fals* adını taşıdığını ve Tayyi'lerin buna taptıklarını anlatmasıdır. Râhipleri Banî Bavlân ismini taşıyan bu put, Peygamberin emri ile, 9. (630) senesinde tahrip edilmiştir.

Eski zamanlarda bu iki dağ Tayyi' kabilesinin adını taşıdığı gibi, şimdi de Şammâr kabilesinin adına göre, Şammâr dağları adı ile yâdedilmektedir.

Bibliyografya: Yâkût'tan başka bk. Kazvîni (nşr. Wüstenfeld), I, 152; II, 49; Wellhausen, *Reste arab. Heidentums*, s. 51 v.dd., *Şammâr ve Hâgil*.

ECEL. ACAL (A.), ömrün sonu; her canlı mahlûka, ferde olduğu gibi, nevilere ve cemaatlara, Allah tarafından tâyin edilen vaade olup, ne ileri ne de geri alınabilir (*Kur'an*, VII, 32; X, 50; XVI, 63; XXIX, 53; LXXI, 4). İnsanın ömrü uzatılamaz ve eksiltilemez; ancak kitapta (XXXV, 12) ne yazıldı ise, o olur. Hattâ günahlar bile *acal*'i tâcil etmez (XXXV, 44; XLII, 13), diğer taraftan, bilakis *Kur'an*'da, mücazat olarak, *acal*'in vaktinden evvel gelebileceği, fakat tövbe ile *acal*'in tekrar ilk haddine irca olunabileceği telmih edilmiştir (XI, 3; XIV, 11). Allah'ın takdir ettiği ömrün sonunu ifâde eden *ecel* tâbirini, *Kur'an* ekseriyâ *musammâ* (XXXIX, 43; XL, 69 v.b.), „Allah'tan sudür eden bir sözle“, „(vâzih surette) beyan edilmiş“ (XLII, 13) vasfı ile takviye eder; değişmez surette cereyan eden hâdiselerin devamları hakkında da aynı vasfı kullanılır (XXXI, 28; XXXV, 14; XXXIX, 7). Dünyanın mevcudiyeti için tesbit olunan müddet de, ekseriyâ bu tâbirle gösterilir (VI, 2, 61; XXXV, 44); dünyanın mevcudiyetine önceden tâyin olunan müddet (*acal musammâ*) geçince, baasbâdelmevî devri hemen o anda başlayacaktır. *Kur'an* müfessirlerinin, kabil olan her yerde, *acal musammâ*'yı dünyanın sonu mânasına almak temâyülleri görülmektedir.

Acal hususundaki dinî telâkki, islâm mezheplerinde, üzerinde birbirinden çok ayrı kâdelerinin teşekkül ettiği bir takım meselelere yol açmıştır. Hayatın bir kâd veya kaza neticesinde inkıtâ Allah'ın takdir ettiği *acal* midir, değil midir? *Acal*'in dinî mânası, gayr-i tabii ölümün de Allah'ın irâdesine uygun ve ezeli ilmüne dâhil olması keyfiyetine şâmilidir (Aş'arî'lere ve Abu'l-Huzayl al-Allâf'a göre, ölüm mukadderdir; krş. *ZDMG*, XX, 21); yoksa kendisine daha uzun bir *acal* tâyin edilip de,

kast veya kaza neticesinde vaktinden evvel ölenler, bu hareket olmasa idi, asıl *acal*'lerine kadar yaşarlarmı idi? Hayatın böyle şiddetli bir tarzda münkati oluşu öldürenin Allah'ın irâdesinden tamamiyle müstakil olarak tezâhür eden serbest hareketi (mu'tezile bu fikirdedir. Hârizmî, *Rasâil*, İstanbul, 1297, s. 108'de *acal* hakkındaki bu kanaat ihtilâfına bir telmih vardır) neticesi midir? Bu kanaati temsil edenler şu delili ileri sürebilir ki, aksi kanaat doğru olsa idi bir cinâyetten intikam alınması ve umumiyetle cinâyetin cezalandırılması mânasız ve haksız bir hareket olurdu. Bundan başka, ulema, Allahın kendine itaat edenlerin *acal*'ini ne dereceye kadar uzatacağı ve isyan edenlerinkini de ne kadar kısaltacağı meselesini de *acal* telâkkisine rabtletmektedirler. Bu suale verilecek cevap yukarıda zikri geçen *Kur'an* âyetlerinin te'vilinden çıkarak, *acal* meselesini *bada* münakaşaları sâhasına götürür. — *Acal* meselesinin bir de, bunun tabiat kuvvetlerinin vukua getirdiği bir âfet ile bir harp, bir katliâm v.b. neticesinde, büyük kütlelerin âni ölümüne tatbiki ile alakadardır.

Bu meselelerin münakaşası iptidadan beri kelâm kitaplarında mühim bir fasıl teşkil eder. Meselâ al-Aş'arî'nin *al-İbâna fi uşûl al-diyâna* (Haydarâbâd, 1321, s. 76), al-İcî'nin *Mavâkıf* (İstanbul, 1266, s. 525) v. b. İslâmın bu akaid meselelerinde ichtihad farklarının mufassal bir izahı İbn Abi'l-Hadîd tarafından, yanlış olarak 'Alî'ye izâfe olunan, *Nahc al-balâğa*'ya yazılan şerhte görülmektedir. Dildâr 'Alî bunu *İmâd al-İslâm fi 'ilm al-kalâm*'ının bir faslında etrafı ile tetkik eder (Lucknow, 1319), II, 149—153. Musevî dini felsefesi de bu meseleyi, aynı bakımdan, münakaşa etmiştir; bk. D. Kaufmann, *ZDMG*, XLIX, 73—84; S. Poznanski, *Monatssch. f. Gesch. d. Judent.*, XLIV, 142 v.d. (I. GOLDZİHER.)

ECİYE. [Bk. ESTİCE.]

ECMİR. ACMİR (haritalarda AJMER, AJMİR, AJMÉRE), Racutana'daki Acemîr-Mervara ingiliz bölgesinin merkezi dir. 1921 senesinde, bu bölgenin mesâhası 7.032 km². olduğu hâlde, nüfusu 495.271 (13 %'ü müslüman) idi. Şehrin nüfusu ise, 113.512 olup, yarısı müslümandı. Acemîr (asıl Acemîr'in dışında bulunan ve şimdi bir idare (*taşsil*) binası olan) Ekber sarayı, 1200 senesine doğru Kuşb al-Dîdîl-Tutmuş tarafından yaptırılmış muhteşem Arhahay-dinka-jhompra câmii, Hindistan'da çok sayılan aziz Mu'in al-Dîn Çisti [b.bk.]'nin türbesi ile Ekber ve Şah Cihân zamanından kalma câmiler gibi, islâm mimarisine âit âbideleri ile meşhûrdur. Ekber her sene gelip vefnîn kabrini ziyâret etmek itiyadında idi.

Rivâyete nazaran, Acmîr 145 (m. s.) senesinde Acaypal tarafından inşa edilmiş olup, 1024 'te Maḥmūd Ğaznavî tarafından yağma edilmiştir. 588 (1192) 'de şehir Görülerin eline düşmüş ve 1559 'da da Ekber tarafından türk-hind imparatorluğuna ilhak olunmuştur. 1756 'da ise, Mahrataların zaptettiği Acmîr nihâyet 1818 senesinde, Davlat Râo Sindhia tarafından, ingilizlere terk olunmuştur.

Bibliyografya: Imperial Gazetteer (1907); *Rajputana District Gazetteer* (1904).

ECNÂDEYN. ACNÂDAYN (yahut ACNÂ-DİN), Filistin 'de Ramla ile Bayt Cibrîn (krş. Yakût, *Mu'cam*, I, 137; Abū Huzayfa 'ye göre: „Ramla havâlisinde, Bayt Cibrîn arâzisinde“; al-Bakrî, nşr. Wüstenf., I, 72; „Urdun, başkalarına göre de, Filasî'n vilâyetinde, Ramla ile Cibrîn arasında“; Ṭabarî, I, 2125,8; „Ramla ile Bayt Cibrîn arasında bir *balad*“; Navavî, nşr. Wüstenf. s. 430) arasında bir şehirdir. Ṭabarî (I, 2408,2) 'nin ifâdesine bakılacak olursa, Acnâdayn 'in bir kale olduğu anlaşılır. Cemâziyelevvel 13 (temmûz 634; başkalarına göre, cemâziyelâhır) yılında burada araplar ile bizanslılar arasında bir muharebe olmuş ve bizanslılar gâyet ağır bir mağlûbiyete uğratılarak, kumandanları Arşahûn (Aretion; krş. Butler, *The Arab conquest of Egypt*, s. 215) Kuldüs 'e ilticaya mecbur kalmıştır. Sayf (Ṭabarî, I, 2398 v.dd.) bu muharebeyi, yalnız olarak, 15 senesinde göstermektedir. — Bu yerin ismi, daha eski zamanlarda tevsik edilmediği gibi, bilâhare de unutulmuştur. De Goeje, Acnâdayn 'in Yarmûk, yâni İncil 'deki Jarmuth (Jos., X, 3 v.b. yerde) civarında olduğunu farz eder. Acnâdayn muharebesinin neden dolayı Yarmûk [b. bk.] muharebesi ile karıştırıldığı bundan anlaşılır.

Bibliyografya: İbn İshâk ('Urva 'ye göre), Ṭabarî, I, 2126; al-Madâ'inî, *ayn. esr.*, s. 2127; Balâzorî (nşr. de Goeje), s. 114; al-Yakûbî (nşr. Houtsma), II, 151; de Goeje, *Mémoire sur la Conquête de la Syrie*, 1864, s. 33 v.d.; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, 251 v.d.; Wellhausen, *Skizzen*, s. 6, 57 v.d., 66. (F. BUHL.)

ECNEBÎ. ACNABÎ (A.), gramerde, mürekkep cümleler içinde fâil ile, zâhiren hiç bir gramer münâsebeti yok gibi görünen bir kelimedir (krş. de Sacy, *Gram. arabe*, II, 1208).

ECRŪMÎYE. ACRŪMÎYA, daha doğrusu ĀCURRŪMÎYA, müellifi İbn Acurrûm 'un ismine izâfete, böyle anılan çok kullanılan bir sarf kitabının adıdır.

ECVEF. ACVAF (A.), „oyuk“ (< *cavf* „oyulma, karın“), arap sarfçıları tarafından *mu'tall al-ayn* (*verba mediae infirmae*) 'leri göstermek için, kullanılan bir ıstılahtır. Bunların

bâzan yok olabilen ortadaki vurgusuz ünlüleri iki kuvvetli harf arasına sıkıştırır (msl. کَوَّلُ kökünden كَوَّل). Bu fiiller kökteki ikinci harfin *v* veya *y* olduğuna nazaran, *al-avcaf al-vâvî* veya *al-avcaf al-yâ'î* adını alırlar. Bu neviden fiiller, msl. *kâla yakûlu*, *bâ'a yabî'u*, gayr-i kıyasî addedilir (bu mevzû üzerinde daha ziyâde tafsilât için bk. Zamaḥşarî, *Mufaşşal*, s. 178,21—183,17). Yalnız *havira* ve *avira* gibi, renk veya sakatlık ifâde eden kelimeler bundan istisna olunur. Çünkü buradaki *v* kuvvetli bir harf addolunur. Arapçada diğer dillere kıyasen, ecvefler hakkında krş. Wright, *Comp. grammar*, s. 242—255; Zimmern, *Vergl. Gramm.*, § 51.

Bibliyografya: Sprenger, Dict. of techn. terms., s. 241; *Tac al-arûs*, VI, 63, 6. (WEIL.)

EDÂ. ADÂ' (A.), „ödeme, icra“; fıkihta dinî bir farizanın emredilen muayyen zamanda ifâsî mânasında olup, muahhar bir zamanda ifâsına (tabî'î te'hire cevaz varsa) delâlet eden *kaẓâ'* 'nın zıddı bir ıstılahtır. Bundan başka tam ifâ (*al-adâ al-kâmil*) ile nâkıs ifâ (*al-adâ al-nâkiş*) da birbirinden ayırt edilmektedir. *Kur'an* kıraati ilminde *adâ'*, harflerin an'anevî telâffuzuna verilen bir isim olup, kelimenin müterâdifi, *kirâ'a* [b. bk.] 'dir.

EDÂT. ADÂT (A; cem. *adavât*), umûmiyetle *âla* („âlet“) ile müterâdiftir; fakat arap gramer istilâhında, *harf* mefhumuna delâlet eder, yâni dilin isim ve fiil olmayan kısmı mânasına gelir. Bu tâbir, edâtın bir nevi âlet yahut dilde yardımcı bir kelime gibi telâkki edilmesinden ileri gelmiştir. Esâsen seyrek kullanılan bu istilâh, nisbeten yeni sarf kitaplarında (al-Zamaḥşarî 'de hiç yoktur) ve bilhassa harf-i târif (*adât al-tarif*; krş. Wright, I, 345), *harf-i cer*, *harf-i atf* (*adavât al-ṭalab*, *adavât al-nafy*; krş. Nâşif al-Yâzici, *Nâr al-kirâ'*, s. 243, 271. *Adât al-taṣbih*; Mehren, *Rhetorik*, arapça metin, s. 15 v.d.) ve harf-i nidâyî ifâde için sık-sık kullanılır.

Bibliyografya: Sprenger, Dict. of techn. terms., s. 100; Lane, *Lexicon*, s. 38, sütun 1. (WEIL.)

EDEB. ADAB (A.), gerek câhiliye devrinde ve gerek islâmiyette, asil ve insânî şeylere meyil etme hasleti ve bunun hayatta ve ictimâî münâsebetlerde belirmesi mânasında kullanılır. Sık-sık söylenen pek mârûf bir kelâm-ı kibar vardır: *kâda 'l-adab an yakûn sulsay 'l-dîn* („edeb dinin üçte ikisidir denilse, yerinde olur“). Kelimenin amelî ahlâk bakımından olan bu mânasına muvâzî olarak, bir de mecâzî mânada anlaşılışı vardır ki, insanı yüksek kültüre erdiren ve irfan erbabı ile muâşerete lâ-yık mertebeye çıkaran tahsile, hususiyle arap

lisani, edebiyat ve şiiri ile eski arap tarihi gibi, bilgilere delâlet eder (krş. *Hizânat al-adab*, IV, 124). Edeb bu ikinci mânasını, hicretin II. ve III. asırlarından itibâren, kültürün, İran te'siri altında, daha ince ve daha dünyevî bir istikamette inkişafı üzerine meydana gelen edebiyat ile almıştır. İbn Kütayba'nın *Adab al-kâtib*, *Adab al-vuzarâ* v. b. adı ile tanınan kitapların muhtevâları hakkında, buna göre, hüküm vermelidir. *Adab*'in muhtelif şübeleri, dünyevî edebiyattan ibâret olduğu için, dinî bilgilerin mecmuunu teşkil eden ilimden (Kur'an, hadîs, ve fıkıh) kat'i surette ayrı sayılır. Asıl edebiyattan başka olarak, ata binmek, ok atmak ve cirit oynamak, idmanlar ile şatranç gibi, hâricden alınmış oyunlar da *adab* tâbirinin medlûlüne dâhildir. *Adab* üzerindeki İran te'siri vezir al-Hasan b. Sahl (ölm. 236 = 850/851)'in şu vecîzesinde belirir: „İrfan 10 *adab*'den ibârettir; bunun üçü *şahracânîya* (üd çalmak, şatranç, cirit ve çevgân oynamamak), üçü *nûşirvânîya* (tıp, riyazi-yât ve ata binmek) ve üçü *arabîya* (şiir, ensâb, tarih ve menâkıp)'dir. Onuncusuna gelince, bu da toplantılarda ve gece sohbetlerinde söylenen hikâye ve fıkralardan teşekkül eder (al-Huşrî, *Zahr al-âdâb*, I, 142). *Adab*'in sâhası kat'i surette tâyin edilmiş değildir; hakikî san'atkârlığın, sonra zanaat işlerinde hünerin de *funûn al-adab* („edeb şübeleri“) arasında sayıldığı görülür. İspanya'da İbn Abî 'Âmir'in veziri Abd al-Malik b. İdrîs al-Cazarî (IV.—X. asır sonu), *adab*'in 10 muhtelif şübesi hakkında, didaktik bir manzûme yazmıştır (al-Zabbî, tab. Codera, s. 362; fakat burada bu kısımların neler olduğu söylenmemiştir). Bundan başka Aristo'nun ilim tasnifinde (umûmiyetle *al-'ulûm al-riyâziya* denilen) ihzarî ilimlere bâzan *al-âdâb* adı da verilir. İhvân al-Şafâ' (Bombay; risâle 7, kitap I, 18)'da, filoloji, şiir san'atı ve riyâziyeden başka, sihir, kehânet, elkimya v. b. dahi *adab* şübeleri gurupuna sokulmuştur. Kahire'de arap muallim mektebi tedrisatında, şu ilimler *'ulûm adabiya*'ye dâhildir: gramer (*şarf va nahv*), güzel yazı, lûgat, şiir bilgisi (*'arûz, kavâfi*), bedî, beyân, mantık (müdürr Emin Bey Sâmî'nin programı, 1895).

Adab'e olan incizap arap edebiyatının çok mühim bir şübesini meydana getirmiştir ki, Câhiz bunun müessisi sayılır.

Bibliyografya: Adam Mez, *Abul-kâsim, ein Bagdâder Sittenbild* (Heidelberg, 1902), giriş; Brockelmann *GAL*, I, 92 v. d., 151 v. d. (I. GOLDZİHER.)

EDESSA. [Bk. URFA.]

EDFÛ (UDFÛ, UTFÛ), Nil nehrinin garp sâhilinde kâin, yunan ve roma devrinde Apollo-

bir cild hâlinde başka ilâveler ile de neşredilmiştir); F. Cumont, *Syria* (1922), III, 262; V. Minorsky, *Un traité de polémique Béhai-Ahlé-Haqq, JA*, 1921, s. 165—167; ayn. mll., *Études sur les Ahl-i Haqq, I*, „Toumarî“ = *Ahl-i Haqq, RHR* (1928), XCVII, 90—105; Dr. Saeed Khan, *The sect of Ahl-i Haqq, MW* (1927), XVII, 31—42; Gordlevsky, *Karakoyunlu (Izv. Obsçestva izuçeniya Azerbaycana, Baku, 1927)*; Adjarian, *Gyorans and Toumaris, a newly found religion in Persia*, Erivan üniversitesinin mecmuasında ingilizce olarak; frns. trc. F. Macler, *Une religion nouvelle. Les Toumaris, RHR*, 1926, s. 294—307; M. F. Stead, *The Ali-İlahi sect in Persia, MW*, 1932, s. 184—189. (V. MINORSKY.)

EHL-İ VÂRİS. AHL-İ VÂRİS, Malezya adalarının müslüman ahâlisi arasında umûmiyetle arapaça *vâris* mânasında kullanılır. Farsçadan istiâre edilmiş olan bu kelime, Hindistan'dan şarkî Hind takım adalarına geçmiştir,

Bibliyografya: Ph. S. van Ronkel, *Over de herkomst van enkele arabische bastaardwoorden in het Maleisch, TBG*, XLVII, 189 v.d. (R. A. KENN.)

EHLÜDDÂR. AHL AL-DÂR (A.) „ev halkı“, muvahhidîn mertebelerinden 6. dereceye mensûp olanlar.

EHLÜL'ADL. [Bk. MU'TEZİLE.]

EHLÜLBEYT. AHL AL-BAYT (A.), „ev halkı, âile halkı“. Şi'îler (ve umûmiyetle 'Alî 'yi seven müslümanlar) *Kur'an* (XXXIII, 33) 'a dayanarak, *ahl al-bayt* tâbirini yalnız 'Alî, Fâîma ve bunların oğlu ile torunlarına hasrederler ve islâmîyette en yüksek ahlâkî ve manevî faziletler ile siyâsî ve dinî otoritede en yüksek nufuzu onlarda bulurlar. 'Alî ahfadına dâir bu fikirler, bu muhitlerin nokta-i nazarlarına göre, az-çok mubalâgalı bir şekilde belirmişlerdir [bk. Şİ'Â]. İbn Sa'd (IVa, 59, 15) 'da bulunan bir kayda göre, *ahl al-bayt* tâbiri hem *muhâcirûn*, hem de *anşâr* hakkında kullanılır.

Bu tâbir aynı zamanda Peygamber âilesi mânasına gelir. Fakat sünni müfessirler *ahl al-bayt* mefhumunu genişleterek, *mavâlî* [bk. MAVLÂ] de dâhil olmak üzere, bütün Banî Hâşim kollarına teşmil etmektedirler. Şeriata nazaran, bunlar *sadağa* 'dan istifâdeye iştirâk edemezler [bk. FIKH]; msl. Kudûrî, *Muhtaşar* (Kazan, 1880, s. 23); Navavî, *Nihâya* (nşr. van den Berg), II, 305; İbn Kâsim al-Gazzî, *Fatḥ al-kerîb* (nşr. vanden Berg), s. 252. Kabûl edilen sünni tefsiri *ahl al-bayt* tâbirini ne geniş ve ne dar mânasıyla Banî Hâşim sülâlesine hasretmez. Fakat Peygamberin bütün kadın ve çocukları ile, damadı olmak sıfatı ile 'Alî 'yi de *ahl al-bayt* 'ten sayar. Bu tefsir

alevilerin bu husustaki tefsirine uymaz [bk. mad. ÂL]. *Kur'an*'ın XXXIII. sûre 33. âyetinin tefsiri, Buḥârî, *Fazâil al-aşḥâb*, nr. 30 (al-Ḳaşṭallânî, VI, 151). İbn Hacer al-Haysamî (*al-Şavâ'îk al-muḥriḳa*, Kahire, 1312, s. 87 v.d.) 'de *ahl al-bayt* tâbirinin izahı hakkında, şî'î anlayışı hilâfına, uzun mâlûmat vardır.

(GOLDZİHER.)

EHLÜLBİDÂ. AHL AL-BİDÂ' (A.), „bid'at ehli“.

EHLÜLBÜYÛTÂT. AHL AL-BUYÛTÂT (A.), aslında en asil iran âilelerine mensup olanları (Nöldeke, *Gesch. d. Perser u. Araber zur Zeit der Sasaniden*, s. 71) ve sonra da umûmiyetle bütün asilzâdeleri ifâde eden bir tâbir dir. Kelimelerin diğer mânaları için bk. Dozy, *Supplément*, I, 131 b.

EHLÜLCEBEL. AHL AL-CABAL (A.) = „dağ halkı“; bilhassa Filistin 'de Havrân be-devilerine verilen isimdir.

EHLÜL'EHVÂ. AHL AL-AHVÂ' (A., ikinci kelime *havâ* 'nın emdidir; meyil, nefsin temâyülü; *Kur'an*, VI, 151), sünni kelâmcılara göre, bu tâbirler dinî kavaid bakımından bâzı fer'î noktalarda ehl-i sünnet yolundan ayrılan müslümanlar kast olunur (ZDMG, LII, 159). *Ahl al-ahvâ* 'ya misâl olarak Cabriya, Qadariya, Ravâfiz, Havâric, Mücessime, Mu'attila zikredilebilir. Yukarıdaki târiften anlaşıldığı üzere, müslüman kelâmcılarına nazaran adları geçen *ahl al-ahvâ* 'yı saymak doğru olmaz.

(GOLDZİHER.)

EHLÜLFARZ. AHL AL-FARZ (A.), islâm verâset hukuku terimlerinden olup, birinci derecedeki vârisler hakkında kullanılır [bk. FARZ].

EHLÜLHADİS. AHL AL-ḤADİS ve bir de A ş ḥ ā b a l - ḥ a d i s (A; hadis nakledenler; bk. HADİS) tâbiri ile, kendi reylerine (*ray*) sâhip olup, umûmiyetle icmâ'-i ümmete muhâlif olanların yolundan gitmeyenler kastedilir. Hindistan 'da Vahhabiler [b. bk.] 'e *ahl al-ḥadîs* denilir.

EHLÜLHAVÂ. AHL AL-HAVÂ (A.), = „kendi hava ve heveslerine uyan kimseler“.

EHLÜLKABÂLE. AHL AL-ḲABÂLA (A.), *ahl al-zimna* [bk. ḲABÂLA] 'nin mürâdifidir.

EHLÜLKİBLE. AHL AL-ḲİBLA (A.), „kıble ehli“; müslümanlara bu isim de verilir [bk. KİBLE].

EHLÜLKİYÂS. AHL AL-ḲİYÂS (A.), fikhî meselelerde, kıyas yolu ile, netice çıkarmayı meşrû sayanlara verilen isimdir.

EHLÜLKİSÂ. AHL AL-KİSÂ' (A.), „elbise ehli“; Peygamberin ehl-i beytine (Peygamber, 'Alî, Fâîma, Ḥasan ve Ḥusayn) verilen isimdir. Bu ismin menşe'i hakkında bk. mad. EHLÜLBEYT.

EHLÜLKİTAB. AHL AL-KİTÂB (A.), „ki-tab ehli“; *Kur'an* bu tâbir ile, müşriklerden ayırt etmek için, vahy tariki ile nâzil olmuş kitapları (*Tevrat, Zebûr, İncil*) bulunan yahudi ve hıristiyanları kasdeder. Bu kitaplar muharref olarak intikal etmiş olmakla berâber, yahudiler ile hıristiyanlara, müşriklere nazaran, imtiyazlı bir mevki te'min etmiştir. Şeriat, müşriklere yaptığı muâmelenin aksine olarak (*Kur'an*, IX, 29), yahudiler ile hıristiyanlara, müslümanlara inkıyadlarından sonra, *cizye* mukabilinde, kendi ibâdetleri ile serbestçe meşgûl olmak müsaadesini veriyordu. Kendilerine tahmil edilen şartları harfi-harfine yerine getirdikleri takdirde, bunların mü'minler himâyesine nâil olacağı zımnen kabûl edilmişti (*mu'âhadün* veya *ahl al-zimma* sıfatı ile). *Ahl al-kitâb* ile yapılan bu tedâfui anlaşmağa muhalif hareketler büyük bir günah sayılırdı. Şüphesiz Peygamberin Banû Nażîr ve Banî Kurayza'ya karşı yaptığı muâmele bu hususta iyi bir misâl teşkil etmez. İçinde taassup duyguları sezilen bütün ağır sözlere rağmen, bu prensip bir hadis mâhiyetini almıştır. „Bir yahudi veya bir hıristiyanı eziyet eden kimse, rûz-i cezada, karşısında, dâvacı olarak, beni (Peygamberi) görecek“ (Belâzori, s. 162). Fütûhat seferlerine çıkan kumandanlara olduğu gibi, eyâletleri idâre eden vâkilere de verilen eski tâlimatnâmelerde, inkıyad etmiş *ahl al-kitâb*'a serbestçe ibâdet edebilmek müsaadesi ile birlikte, kendilerine insanî muâmelede bulunulması emrediliyordu. Filhakika Peygamberin vefatından sonra, *ahl al-kitâb*'ın Arabistan'da, dâimî olarak, oturmaları yasak edildi. Bunun için de, Peygamberin gûya hayatının son demlerinde Arabistan yarım adasında bu iki dinin yan-yana yaşayamayacağını söylemesinden ahkâm çıkarılıyordu (*Muvatta'*, IV, 71; krg. Zurkânî şerhinin coğrafi hudutlar bahsi). Abû Bekr, Nacrân hıristiyanlarına (Tabari, I, 1987, 13) olan hitabında, bu prensipe istinat etmişti. Taassup zihniyeti ileriledikçe, bir kat daha şiddet peyda eden takayyüdât, „ahd Omar“ ('Omar ile Kudüs hıristiyanları arasındaki muâhede) diye bilinen, fakat her hâlde daha sonraki bir devre âit bulunan en eski bir vesikada tedvin olunmuştur (nşr. de Goeje, *Mémoire sur la Conquête de la Syrie*, 2. tab., s. 140 v.dd.). Bu vesika islâm âleminde muhtelif dinlere âit ahkâmın temeli olmuş ve muhtelif tedvinlerde, her müdevvinin hâkim kanaatine göre, bir kat daha şumûl kazanmıştır. Serbestçe ibâdet hakkı hususunda *ahl al-kitâb*'ın ne dereceye kadar yeni mâbedler inşâ edebilecekleri veya eskilerini tâmir edebilecekleri meselesi dâimâ ilk plânda kalmış ve dâimâ

muâhedelerin yenileştirilmesine sebep olmuştur. Muhtelif fıkıh mekteplerinin, prensiplere sâdik kalmak şartı ile, din hakkı bakımından, *ahl al-kitâb*'a karşı takindıkları tavırda neden bu kadar farklar olduğu kendiliğinden anlaşılıyor. Başlıca farklar *zabâih ahl al-kitâb* (bir müslümanın *ahl al-kitâb* tarafından, boğazlanan koyunun etini yiyip-yiyemeyeceği meselesi) ve *munâkahat ahl al-kitâb* (müslümanların *ahl al-kitâb* kızları ile evlenip-evlenmeyeceklerine dâir dâva)'a müteallik meselelerde görülmüştür. *Ahl al-kitâb*'ın ellerindeki kitapların muharref olması ve doğru metnin gizli tutulması (*Kur'an*, II, 70; III, 64; V, 15; VI, 91) faraziyesi ile yahudi ve hıristiyanların mukaddes kitaplarında Peygambere risâlet ve nübüvvetine, araplar ve islâmın zaferine dâir kehânetler bulunması ve yahudiler ile hıristiyanların yanlış tefsirler ile, bu beşâretleri örtmeğe çalışmaları hakkındaki kâuaat bir çok polemik eserlerin kaleme alınmasına sebep olmuştur ki, bu hususta asıl mühtediler müslüman kelâmelerine mâlzeme te'min etmişlerdir. Mâhasıran yahudiler hakkında, *nash al-şari'a* yani kanun-i ilâhinin müslümanlarca tasdik edilip de, yahudilerin inkâr ettiği ilgâsı meselesi böylece bir niza'a yol açmıştır.

İslâm âleminde daha pek erkenden *ahl al-kitâb* tâbirinin mânası, ilk şumûlünün dışına çıkarak, genişlemiştir. Peygamberin Hacer ve Bârayn parsilerinden *cizye* aldığı fıkasına dayanarak, müslümanlar mecûsileri *ahl al-kitâb* sırafına idhâl etmişlerdir. Halife al-Mu'mün zamanında (215 = 830) Harrân putperestleri müslümanları *Kur'an*'da mü'min kavimler arasındaki adları geçen Şâbi'ün 'dan olduklarına ve eski nebîlere nâzil olmuş kitaplara mâlik bulduklarına inandırmışlardı (Chwolson, *Die Ssabier*, I, 141). XIV. asırda Hindistan'da bir müslüman hükümdar çinlilere, bir *cizye* mukabilinde, bir pagoda inşâ ettirmek hakkını tanımıştı (İbn Başû'a, IV, 2). Hindistan'da dâhilî ve ziyetini aldığı şekil hakikî putperestlerin *ahl al-kitâb* addedilmesine sebep olmuştur (agn. *esr.*, s. 29, 223). Bununla berâber, tâbirin böylece şumûllenmesi ancak dinî müsamaha sayılsındır. Yukarıda bahsi geçen iki meselede (zebh ve evlenme), asıl *ahl al-kitâb* zümresine hâricinde aslâ ehemmiyet verilmemiştir.

Bibliyografya: T. W. Joynt, *Handleiding*, s. 341—346; Wensinck, *Mohammed en de joden te Medina* (Leyden, 1908); *ahl al-kitâb*'a göre, kanun çakırma, *JA*, 1852; Bethausser, *Revue des Études juives*, XXX, 6 v.dd.; R. Gottheil, *Dhimmi and Moslems in Egypt* (Old Testament and Semitic Studies in memory of W. Z.

Harper, Chicago, 1908, II, 351 v.dd.); Polemik: Steinscheider, *Polem. u. apologet. Literatur in arab. Sprache* (Abhandl. für die Kunde des Morgenl., VI, nr. 3, Leipzig, 1877); Goldziher, *ZDMG*, XXXII, 341—387, diğer menbâlar: *Jewish Encyclopedia*, VI, 658; örf ve âdet için bk. *Revue des Etudes Juives*, XXVIII, 75 v.dd. (GOLDZİHER.)

EHLÛNNAZAR. AHL AL-NAZAR (A.), feylesuflar.

EHLÛSSUFFA. AHL AL-ŞUFFA, nâdiren aşhâb al-şuffa, münferid bir tâbir olarak, aşhâb al-zulla „câmiin avlusu halkı (veya sâhipleri)“ Medine’de mü’minler arasında (hicrette Peygamberin berâberinde bulunan mekeliler veya sonra iltihak edenler arasında) fakirler vardı. Bunlardan bir kısmı eski yurtlarında da fakir idi; bir kısmı da, hicret dolayısıyla, eski işlerini bıraktıklarından, yoksulluğa düşmüşlerdi. Yiyecek, giyecek ve oturacak yerleri yoktu. Medineli dindaşlarının yardımı da bunları sefâletten tamamiyle kurtarmıyordu. Bu esnâda onların yemesi için akşamları Peygamberin evinin avlusuna müslüman cemaatinin parası ile satın alınmış bir kap dolusu kavrulmuş arpa konurdu. Evleri olmayanlar bu avluda barınırlardı. Bu avlu câmiin şimal tarafında üstü örtülü, duvarsız bir yerdin [K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture* (Oxford, 1922, I, 3—5) ’de bu yerin mufassal bir tavsifi vardır]. Burada barınanlara bâzan *azyâf al-muslimîn* („müslümanların misafirleri“) de denilirdi. Bununla beraber, denildiğine göre, muhâcirlerden bâzıları çok yoksul oldukları hâlde, bu avluya hiç girmemişlerdir. *Ahl al-şuffa* ’nin sayısı hakkındaki rivâyetler muhtelifdir (10, 30, 70, 92, 93, 400 kişi). [Bu ihtilâf, kabîlelerden Peygamberi görmeğe gelenlerin, her hangi bir sebeple, yersiz kalmış olanların uzun veya kısa bir müddet Şuffa ’de kalmış olmalarından ve bunların sonraları bâzan *ahl al-şuffa* sayılmasından ileri gelmiştir]. Medine’de kabîledaşları bulunmayan aşhâb al-şuffa ’den msl. şunlar zikredilebilir: Abû Zarr al-Ğifârî, Huzayfa al-‘Absî, Vüsila al-Laygî v.b., bunların arasında Abû Muvayhiba, ‘Amnâr, habesistanlı Bilâl, Habbâb, iranlı Salmân, rûmî Şuhayb gibi köleler de vardır. Peygamber ile en ziyâde temas edenlerden yemenli Abû Hurayra de *ahl al-şuffa* ’den idi. *Al-‘aşara al-mubaşşara* ’den biri olan Sa’d b. Abî Vakkaş ’ın da bir defa avluda kaldığı söylenir.

Müfessirlerden bâzıları *Kur’an* ’daki âyetlerin (II, 273, 274; VI, 52; XVIII, 27; XLII, 26) aşhâb al-şuffa hakkında nâzil olduğunu söylerler. Fakat bir çok sebepten buna itiraz edilebilir. Bu sebeplerden biri bu âyetlerden bâzılarının

zım edilmiştir (müellifin el yazısı ile olan nusha için bk. Eski eserler müzesi kütüp., Recâî-zâde Ekrem Bey kitapları, nr. 157).

6. *Âyât al-hayr*, Mahmud II. 'un 1253 'te Tuna eyâletinde yaptığı 40 günlük bir seyahatine dâirdir (bu seyahatin hulâsa ve mâhiyeti için bk. *Takvîm-i vekâyi*, nr. 149; Lütfî, *Tarih*, İstanbul, 1302, V, 89 v.d.; Es'ad Efendi, *Münşaat*, Es'ad Efendi kütüp., var. 2795).

7. *Bahçe-i sefa-endâz*, 1135—1251 tarihleri arasında yaşayan şâirlere âit bir tezkiredir (müellif hattı ile müsvedde hâlinde olan nusha için bk. Es'ad Efendi kütüp., Doktor Es'ad Ârif Bey kitapları, nr. 4040).

8. *Münşaat*, Es'ad Efendi 'nin hâl tercümesi için pek kıymetli mâlûmatı muhtevî bulunan iki münşaat mecmuası vardır. Bunlardan birincisi (Es'ad Efendi kütüp., nr. 3847), müellif hattı ile bir müsvedde olup, içinde bâzı vakfiye suretlerinden ve müteaddit mektuplardan maada, Şehir-Köy ve Sofya havâlisinde yaptığı nüfus tahririne âit raporu da vardır. İkincisinin (Es'ad Efendi kütüp., nr. 3851), Es'ad Efendi 'nin bilhassa İran 'dan yazdığı mektupları da muhtevî olan ilk 70 sahifelik kısmı ile son kısmı müellif hattı ile dir. İkinci kısmı ise, Besim ve birâder-zâdesi Ahmed Nazif molaların 3847 numaralı münşaatın tebyiz ettikleri bâzı parçalar teşkil etmektedir.

Bunlardan maada muhtelif mecmualarda Es'ad Efendi 'nin diğer yazılarına da tesâdüf ediyoruz (msl. bk. Es'ad Efendi kütüp., nr. 3848, 3850, 3855, 3856, 3857).

9. *Divan*, Es'ad Efendi 'nin 1257 'ye kadar yazdığı şiirlerin büyük bir kısmını muhtevî mecmua (kendi el yazısı ile olan nusha için bk. Es'ad Efendi kütüp., nr. 3852) esas tutulmak üzere, Tâhir Selâm Bey tarafından tertip edilmiş (Es'ad Efendi kütüp., nr. 3841) ve Es'ad Efendi bu nushaya 1260 senesine kadar yazmış olduğu şiirlerin bir kısmını bilâhare ilâve eylemiştir. 1257—1264 seneleri arasında yazdığı şiirler için bk. Es'ad Efendi kütüp., nr. 3854, (kendi hattı ile). Es'ad Efendi 'nin 1260 senesine kadar olan naat ve kasidelerini (Es'ad Efendi kütüp., nr. 1750, 2852, 3843), bâzı takrirleri ile mesnevîlerini (ayn. kütüp., nr. 1749), manzûm tarihlerini (ayn. kütüp., nr. 1748), gazel ve tahmis gibi kıt'alarını (Üniversite kütüp., türk. yazm., nr. 2813) hâvî ayrı-ayrı tertip edilmiş mecmualara da tesâdüf olunuyor.

10. *Şâhid al-muvarrihin*, ebced hesabı ile tarih düşürmek san'atını ve iyi tarih düşüren şâirlerin hâl tercümelerini muhtevî bir eserdir. Müellifin el yazısı ile olan nushaları için bk. Fâtih Müllet kütüp., Ali Emîrî, tarih kısmı, nr. 362 ve 363 (bu nushada tercüme-i hâl kısmı yoktur).

11. *Mustazraf tercümesi*, Muhammed b. Ahmed al-Haţîb al-İbşihî al-Mişri 'nin *al-Mustazraf fi kull'ı fann'ın mustazraf* adlı eserinin tercümesidir. Mahmud II. 'un Ekmekeçi-zâde Hâfiz Ahmed Efendi 'ye tercüme ettirdiği bu eser, yine o padişahın emri ile, Es'ad Efendi tarafından yeniden tercüme edilmiş ve bâzı ilâveler yapılarak, 1263 'te Matbaa-i âmirede basılmıştır.

12. *As'ila va acviba* (İstanbul, 1250), 1250 senesi rû'ûs imtihanı için, Akşehirli Hoca Ömer Efendi 'nin arapça yazdığı risâlenin Es'ad Efendi tarafından tercümesidir.

13. *al-Vird al-mufid fi şarh'ı al-tacvîd* (İstanbul, 1264, 1298), iki defa basılmıştır.

14. *Naşr 'aziz*, amel-i sâliha dâir risâle olup, *Mustazraf* 'ın 10. bâbı içinde de neşredilmiştir.

15. *Mash-i riel ve mash-i huf* risâlesi (bk. Es'ad Efendi kütüp., nr. 3625).

16. *Kavkab al-mas'ud fi kavkaba al-cunud*, şeyh Muhammed Cezâyiri 'nin cihadın faziletlerine dâir olup, *al-Sa'i al-mahmud fi nizâm al-cunud* adlı eserinin tercümesidir (Es'ad Efendi kütüp., nr. 2363).

17. *Pend-nâme*, türkçe manzûm bir eser olup, basılmıştır.

18. *İhtilâf al-tavrâtin* (Es'ad Efendi kütüp., nr. 3842).

19. *Mağâsin-i macidiya* (Es'ad Efendi kütüp., Es'ad Ârif Bey kitapları, nr. 4268).

Es'ad Efendi 'nin yukarıda zikredilen eserlerinden maada bâzı risâleleri için bk. Bursalı Tâhir Bey, *Osmanlı müellifleri* (İstanbul, 1342), II, 24 v.d.

Bibliyografya: Şânî-zâde Mehmed Atâullah, *Tarih* (İstanbul, 1292), IV; Cevdet Paşa, *Tarih* (İstanbul, 1309), bilhassa bk. I, ve XII; Ahmed Lütfî, *Tarih* (İstanbul, 1290—1306), I—VII; Abdurrahman Şeref, *Lâtfi tarihi* (İstanbul, 1328), VIII; von Hammer, *Hist. de l'Empire ottoman* (Paris, 1841), XVII, s. XVII; Rif'at Efendi, *Davhat al-nuqabâ* (İstanbul, 1283), s. 57 v.d.; Fatin, *Tezkire* (İstanbul, 1271), s. 13; Cemâled-din, *Âyîna-i zurafâ* (İstanbul, 1314), s. 79 v.d.; İbnülemin Mahmud Kemâl, *Son asır türk şâirleri* (İstanbul, 1314), II, 321 v.d.; Sâdeddin Nüzhet Ergun, *Türk şâirleri* (İstanbul, 1944), III, 1335; Süleyman Fâik, *Mecmua* (Üniversite kütüp., trk. yazm., nr. 4100, s. 151); *Takvîm-i vekâyi*, sene 1247—1264. (M. MONIR AKTEPE.)

ESÂS. ASÂS (A.), esâs, temel. İsmâ ilîya [b. bk.] mezhebinde bu kelimenin hususî bir mânası vardır. Bu mezhepte, akl-i âlemin tecessüdü olarak, âlemin 7 devresinin başında zuhûr eden *nâtiq* (kelâm-ı ilâhînin hâmilî, peygamber) 'a *şâmit* denilen 7 imam halef olur.

Bu 7 sâmitten sonra, nâtıkın tekrar zuhûru ile, yeni bir devre başlar. Her 7 *şâmit* gurubunun başında nafs-i âlemin teecessüdü olarak, *asâs* (yahut *nâkib*) bulunur; *nâtik* kendisine tedricen ilham edilen hakikî akîdenin esrarını *asâs*'a devreder. Bu suretle *nâtik* olan Adem'in, *asâs*'ı — Şîş, Musa'nın — Harun, İsa'nın — Buğrus (St. Pierre), Muhammed'in — 'Alî ve Muhammed b. İsmâ'il'in *asâs*'ı da Fâtîmî sülâlesinin müessisi Mahdî Ubayd Allâh'ın büyük babası Abd Allâh b. Maymûn al-Ğaddâh'tır.

Bibliyografya: De Sacy, *Exposé de la religion des Druzes* (Paris, 1838), I; St. Guyard, *Fragments relatifs à la doctrine des Ismaélis (Notices et Extraits des Mss. de la Bibl. Nation., XXII, I, 177—192)*; de Goeje, *Mémoire sur les Carmathes du Bahraïn et les Fatimides*² (Leyden, 1886), s. 166 v.d.d.; Blochet, *Le Messianisme dans l'hétérodoxie musulmane* (Paris, 1903), s. 59; E. Browne, *Literary History of Persia* (London, 1902), s. 408 v.d. (GOLDZİHER.)

ESED. ASAD (A.), arslan. Sâmilerce eneski devirlerden beri mâlûm olup, bilhassa islâmiyetten evvelki devirde, arap kavmini ve şâirlerinin muhayyilesini işgâl eylemiştir. O zamanlarda da Arabistan'da arslanın pek bol olmadığına şüphe yoktur. Zira arap yazılarında zikri geçen *ma'sada*'ler, yâni arslan ya-tağı olan yerlerin adedi çok değildir (en korkunç arslanlar Şarâ ve Hafîya mıntakasında bulunurdu). Arslanın nâdirliğine rağmen, en eski kitap ve yazılarda bu hayvanın hususiyetleri, pek doğru olarak, anlatılmıştır. Arslanın çok kuvvetli boynu (yelesine o kadar chemmiyet verilmezdi) kudret ve haşmet remzi telâkki olunurdu. Pis kokan nefesi, sıçrayışlarındaki çeviklik, müthiş kükreyişi, atılğanlığı ve yirticiliği mütemâdiyen tekrar olunmakla berâber, yerine göre ödeklığı, hilekârlığı ve yağmur altında yürüyüşü de isâbetle tasvir edilmiştir. Heybetli cenk erlerine arslan denilmesi, arap giiri kadar, eskidir. Harbe giden bedevî kalabalıklarının muzraklarının teşkil ettiği orman, her tarafını sını-sıkı kamışlar sarmış olan arslan inine (*ğaba*) benzetilir. Arslan gökteki burclar içinde kendisine bir yer bulmuş olduğu gibi, koca bir bedevî soyu da bu hayvanın adını taşımakla iftihar eder [bk. mad. ASAD]. İslâmiyet devrinde Arabistan'da arslanlar git-tikçe azalmıştır. Buna mukabil Nubya'da, Sudan'da, Afrika'nın şimâlinde ve bir zamanlar İrak ve İran'da arslan neveleri bulunduğu bilinmektedir. Buna rağmen arapların arslan hakkındaki ilmi bilgileri, şaşılacak derecede, kıtır. Al-Damîrî bile giir veya efsâne bulunmayan vasıflardan nâdiren bahsetmektedir; msl. o

da arslanın, kendi avladıklarından başka, hiç bir şey yemediğini, köpeğin dilini soktuğu sudan içmediğini, dişi arslanın ancak bir veya iki yavru doğurduğunu söylemektedir. Arslan vücudunun muhtelif kısımlarına, derisine, yağına, etine, dişlerine ve daha başka yerlerine atfedilen, bâzi dertlere deva olmak hassası ve hususiyle büyü te'siri itikadının menbâi da yine eski zamanın hurâfelerine inanarak zihniyetinde bulunur. Arslanın evsâfı hakkında arap dilindeki, mîkdarı bâzılarınca 500'e ve bâzılarınca 1.000'e kadar çıkarılan, kelimelerin hiç biri bize bu hayvanın tam bir tasvirini vermemektedir. Bunlar onun ancak en bâriz vasıflarını ifâdeye yarayan mü-terâdif kelimelerden ibârettir. Araplarda arslan avcılığı hiç bir zaman tam mânası ile spor şeklini almamıştır; araplar arslanı, kurdukları tuzaklara, yemleme olarak, bir oğlak bağlamak suretiyle avlardı. Suriye ile Mezopotamya'da bugün arslan yoktur. Geçen asrın ortalarına kadar bu hayvana Fırat sâhillerinde, nâdir olarak, tesâdüf edildiği olurdu. Arabistan ve Yemen'de hâlâ bir *ma'sada* bulunduğu söylenmektedir (Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, I, 459). Hattâ Tunus'ta, Cezayir'de, Fas'ta, Fizan vâhasında ve Habeşistan'da da hi arslan mevcudu eskisinden çok azdır ve mütemâdiyen artmakta olan münâkale hareketleri bu hayvanı cenup çöllerine sürmüştür. Arslanın Habeşistan, Sudan ve Senegâl'de yaşıyan nevelerinin yele kılları 12 cm. kadar uzundur; yelenin rengi hiç bir vakit siyah olmayıp, arap şüirlerindeki tavsife uygun olarak, kahve rengine yakın koyu sarıdır.

Astronomide *asad* hasseten bir burc ismine, bundan başka da *kalp al-asad* (Regulus = α Leonis) yıldızına delâlet eder; eski kimyada „altın“ mânasına gelir. [Türklerde ve iranlılarda arslan için bk. ARSLAN].

Bibliyografya: Damîrî, I, 3 v.d.d.; Ķazvîni (nşr. Wüstenfeld), I, 389 v.d.; I, 36 (Sternbild); Hartmann, *Reise des Barak Barnim*, s. 491; R. Hartmann, *Zeitschr. f. ägypt. Altertums- und Sprachwissenschaft*, 1864, s. 10; Brehm, *Reiseskizzen in Nordostafrika*, s. 115; ayn. mll., *Ergebnisse meiner Reise nach Habesch*, s. 58; Seetzen, *Reisen* (Berlin, 1854), I, 272; Hommel, *Die Namen der Säugetiere bei den semitischen Völkern*, s. 287 v.d.d.; Jacob, *Altarabisches Beduinenleben*, s. 16 v.d.d. (HELL.)

ESED. ASAD, arap kabilesidir. Balamyus'un eserinde Λσατηνοι (?) şeklinde adı geçer. Şeceresi Asad b. Huzayma b. Mudrika b. al-Yâs b. Muẓar. Aynı soydan kabileler: al-Havn ve Kinâna; karabeti olan kabileler: Dûdîa, Şa'b, Hulma, Kâhil, Hind ve 'Amr (= Na'ama).

ESEDÜDDİN. ASAD AL-DİN (A.) „dinin arslanı“, şeref lakabıdır. [Krş. ŞİRKŪH v.b.].

ESER. ASAR (A.; aslında „iz“ demektir; cem. *āsār*), hadîs [b. bk.] ve mübârek emânetler; *al-aşar al-şarîf* (cem. *al-āsār al-şarîfa*), Peygamberin mübârek emânetleri ve ona âit olduğuna inanılan saç, diş, elbise, el izleri, kap-kacak ve bilhassa ayak izleri. Bunlar câmilerde veya diğer husûsî mahallerde muhafaza edilir [bk. KADAM]. Mübârek emânetlere, hıristiyanlarda olduğu gibi, araplarda da *zahîra* denilir ki, mânası „mücevher“ demektir. Bk. bir de Goldzher, *Muh. Studien*, II, 356—368. (GOLDZHER.)

Asar, umûmiyetle *fil*, *illa* ve *sabab* [bk. madd.] kelimeleri ile müstaklârlarından ve daha az istimâl edilmekle berâber, felsefenin illiyet bahsinde ıstılâh olarak kullanılan bir tâbir dir. *Mu'assır*'den yâni Allahtan ve faâl bir varlıktan veya yüksek faâl bir şeyden sâdir olan *ta'şîrât*'a bâzı şartlar dâhilinde tekâbül eden *āsār*'a, yâni onların daha aşağı seviyedeki varlıklar ve şeyler üzerindeki izlerine itlâk olunur. Yüksek seviyedeki varlıkların karşısında bu dün seviyedekiler münfail hâlde bulunurlar. *Asar* tâbiri, en ziyâde münecimler ve tabiat feylesoflarınınca (rûh sâhibi yüksek varlıklar sayılan) yıldızların arza ve yer yüzündeki varlıklara olan te'sirlerinden bahsedilirken, bu mânada kullanılır. Bundan başka yine yıldızların te'sirleri ile vukua geldiği kabul edilen cevvi hâdiseler de *al-āsār al-ulvîya* denilirdi, nitekim Aristo'nun *Meteorologia*'sı arapçaya bu isimle tercüme edilmiştir. Hassas rûhun te'sir ve tasavvurlarına *āsār fi'l-nafs* (παθήματα τῆς ψυχῆς) denilir; çünkü eşya rûhta intibâ etmektedir. (TJ. DE BOER.)

ESHÂB. AŞHÂB (A.; müfr. *şâhib*) yahut *şahâba* (müfr. *şahâbî*), „arkadaşlar“; islâmî bir ıstılâh olarak, „Peygamberin arkadaşları“ mânasına gelir. Evvelce bu tâbir Peygamber ile oldukça uzun bir müddet berâber bulunmuş ve seferlerinde ona refakat etmiş olan kimselere münhasır idi. Daha sonraları Peygamber ile bu kadar sıkı bir münâsebet kaydı aranmadığından, Peygamber sağ iken onunla karşılaşmış veya sâdece kendisini görmüş olan mü'minler de, yaşlarına bakılmadan, eshâbdan sayıldı (bu tâbirin târihi üzerindeki ihtilâflar hakkında krş. Goldzher, *Muh. Studien*, II, 240). Kelâmında müteber olan târif ikinci telâkkiye istinat etmektedir (Kas-şallâni, VI, 88). Hicretin 100. senesinden bir az sonra vefat eden 'Amir b. Vâsil al-Kinânî Abu'l-Tufayl eshâbın sonuncusu sayılır (*Usd al-ğâba*, III, 97, v, 233); bu hâle göre, ken-

disinin Peygamberi gördüğü vakit haylı küçük bir çocuk olması icap eder. 'Amir, ancak Uhud muharebesinden sonra dünyaya gelmiş ve 8 yaşında iken, Peygamberin yanında bulunmuştu (krş. ZDMG, XXIII, 595). [*Usd al-ğâba* 'de „Peygamberin hayatının son sekiz senesine yetişmiştir“ denilmektedir. Ayrıca krş. Ahmed Muhammed Şakir, *Şarh alfiya*; Suyûtî, Misır, s. 215—218, 229 ve *Da'irat al-ma'ârif*, mad. AŞHÂB, not]. Rivâyete göre, Peygamber ile münâsebeti olan mü'min cinler de, bu kaideye uyularak, eshâbdan sayılmıştır. Ehl-i sünnet indinde eshâbın mertebesi pek yüksektir. Eshâb, dinî ahkâm hususunda, Kur'an'dan sonra gelen en müteber otorite addedilir. Çünkü Peygamberin yaptıkları ve söyledikleri hakkındaki mâlûmat bunların, bizzat görenek ve duyarak naklettikleri şeylere istinat eder. İşte bunların, bütün olarak, naklettikleri hükümlerdir ki, hadîsin temelini teşkil etmiştir. Menşe'i zincirleme olarak eshâba kadar vardırılan hadîslere *musnad* denilir. Eshâbın ibâdet ve muamelâtta tuttıkları tarza dâir mevsûk haberler de, mü'minlerin her zaman hareketlerinde kendilerine rehber edinecekleri sahib sünnet için, birer delil ve şehâdet telâkki edilir. Peygamber ile münâsebetleri ve islâmiyetin yerleşine devrindeki ehemmiyetli mevkileri dolayısı ile, eshâba ehl-i sünnet tarafından dâimâ hurmet ve tâzim gösterilmiştir. Eshâba sögmek veya onları istihfaf etmek menfûr bir cürüm sayılır. Eshâba sögmenin (*sabb al-şahâba*) şer'ân cezası dayak, hattâ sögmekte inat ve ısrarla devam edenler için, idamdır. İlk dört halife, islâm devletinin idâresini ellerine almaları sırası ile, eshâb arasında en yüksek mertebede bulunurlar; daha hayatta buldukları esnâda Peygamberin kendilerini cennet ile tebşîr eylediği 10 eshâbın (*al-aşara al-mubaşşar lahum bi'l-canna*) diğer 6'sı da mertebeye onlara muvâzidir; bunlar eshâb arasında ayrı bir zümre teşkil ederler. Peygamberin teşebbüslerine iştirâklarının mâhiyet ve derecesine göre, eshâb arasında başka zümreler de vardır. *Muhâcîrûn* (Peygamber ile Medine'ye hicret edenler), *anşâr* (Medine ahâlisi; bunların iştirâki hicretten sonra başlar), *badriyûn* (Badr'de onunla berâber bulunanlar) v.b. Onların, fazl itibârı ile, mertebeleri hakkındaki fikirler Navavî'nin *Muslim* şerhinde cemedilmiştir (*Şehîh*, V, 161). İlk halifelere ittibâ etmeleri yüzünden, 'Alî'nin ve âilesinin hukukunu zâyî ettirmiş olmaları iddiası ile, eshâba karşı akseriyâ en şedit bir taassupla nefret ve husûmet gösteren şi'ilerin bu vaziyeti sünnilerin vaziyeti ile tam bir tezat hâlinindedir. Sünniler gerek konuşurken ve gerek yazarken, eshâb-

dan birinin adını zikrettikleri zaman, dâimâ *raziya Allâhu anhu* („Allah ondan râzî olsun“) cümlesini ilâve ederler. Sünnilerin kelâma dâir te'lifatında eshâbın faziletlerine (*fa-zâ'il* yahut *manâkib al-aşhâb*) dâir rivâyetlere dâimâ ihtimamla büyük yer verilir. Hadîse dâir te'lifatın çoğunda buna âit bir kısmı ihtivâ eder. Bundan başka, bütün sahâbelerin isimlerini, hâl tercümelerini ve rivâyet ettikleri hadîslere âit mâlûmatı ihtivâ eden ayrıca bir çok kitaplar da vardır. Bunların arasında bir çok mübâyenetler mevcuttur. Emevî âilesi mevâlisinden olan 'Abd al-Bâkî İbn Kânî' (Bagdad'da ölmüştür; 351 = 962) 'nin *Mu'cam al-şahâba* adlı bir te'lifi zikredilmektedir (Zahabi, *Tabakât al-huffâz*, III, 99). Sahâbelerden bahseden bu eserlerden en meşhûrlarının müellifleri şunlardır: Abû Abd Allâh b. Mandâ (ölm. 395 = 1004/1005), Abû Nu'aym al-İsfahânî (ölm. 430 = 1038/1039), Abû 'Omar b. 'Abd al-Barr al-Namari al-Kur'ubî (ölm. 463 = 1070/1071), *Kitâb al-isti'âb fi marifat al-aşhâb* (2 cild, Haydarâbâd, 1318; bunun hakkında bk. Subkî, *Tabakât al-şâfi'îya*, VI, 135, not) ve Abû Mûsâ Muhammed b. Abî Bakr al-İsfahânî (ölm. 581 = 1185/1186). Bu müelliflerin kitaplarındaki mâlûmatı 'İzz al-Dîn İbn al-Asîr al-Cazarî (ölm. 630 = 1232/1233), *Usd al-ğâba fi marifat al-şahâba* adlı, büyük eserinde (5 cild; Kahire, 1286) ve Zahabi, *Tacrid usd al-ğâba* (2 cild; Haydarâbâd, 1315; 8809 biyografi) 'sinde dikkatle toplamış, tashih ve itnâm etmişlerdir. Abu 'l-Fazl İbn Hâcâr al-Aşkalânî (ölm. 852 = 1448/1449) 'nin *al-İşâba fi tamyiz al-şahâba* (4 cild; *Bibliotheca Indica*, Kalküte, 1853—1894; 8 cild; Kahire, 1323—1325) 'sinde diğerlerinden daha çok mâlûmat ve tafsîlât bulunur. Eshâb hakkında en eski hâl tercümesi mecmuası İbn Sa'd'ın *Kitâb al-tabakât* 'dır. Bu eserin Leyden neşri, 8 cild olarak, 1917'den beri mevcuttur. İndeksleri ihtivâ eden 9. cildin 1. kısmı 1921, ve 2. kısmı 1928 ve 3. kısmı da 1940'da çıkmıştır. (GOLDZİHER.)

ESHÂBÛLHADİS. AŞHÂB AL-HADİS (A.), *aşhâb al-ra'y* [b. bk.] 'e mukabil olarak, hadîs taraftarlarına verilen isimdir. Bu ve buna benzer terkipler için bk. mad. AHL.

ESHÂBÛLKEHF. AŞHÂB AL-KAHF, *eshâb-ı kehf*, „mağara yârânı“; „Ephesus'un yedi uyuyanı“ denilen gençler için, *Kur'an* 'da kullanılan addır. Bu hikâye *Kur'an* (XVIII, 8 v.d.) 'da aşağı-yukarı şu tarzda anlatılır: bir putperest şehrinde bir kaç genç bir tek Allaha itikat etmektedir. Bunlar medhali şimâle bakan bir mağaraya gizlenirler. Cenâb-ı Hak onları, köpekleri ile birlikte, orada uyutur. „Şâyet onların

yanına varabilmiş olsa idin, dehşet içinde kalarak, kaçardın“. 309 sene sonra, uyuyanlar uyanırlar ve içlerinden birini, ekmeğ alını diye, şehre gönderirler. — *Kur'an* 'da bundan başka tafsîlât yoktur. Yalnız bunların sayısının 3 yahut 5 veya 7 olduğuna ve kıssanın ölümünden sonra-dirilme 'ye olan itikadı takviye maksadına hâdim bulunduğu işâret vardır.

Tarihçiler ile müfessirler vak'aya dâir daha fazla mâlûmat verirler. Tabari (nşr. de Goeje, I, 775 v.d.; *Tafsîr*, fasikül XV, s. 123 v.d.) 'nin kaydettiği muhtelif rivâyetlerin bir çoğu şu tipe irca olunabilir: Diyâr-ı Rûm (yâni Yunanistan ve Anadolu) 'un bir şehrinde hıristiyan olan bir kaç genç putlara tapmak istemezler. Şehirden kaçarak ve yanlarından uzaklaştırmadıkları bir köpekle birlikte, bir mağaraya saklanırlar. Orada kendilerini uyku basar. Çok geçmeden, bir gün putperestlerin hükümdarı Dâkyüs (Dâkinüs, Dâkyânüs), maiyeti ile birlikte, bu gençleri yakalamak için, mağaranın kapısına kadar gelirse de, içeriye girmek mümkün olmaz. Hükümdar da, gençler açlıktan ölsün diye, mağaranın medhalini ördürmekten başka çâre bulamaz. Sonraları bu vak'a unutulur. Bir gün bir sürü sâhibi, mağaranı medhalini kapayan duvarı yıktırmak için, amele gönderir. Buraya, koyunları için, bir ağıl yaptırır. Mamafih işçiler uyuyanların mevcudiyetinden haberdar olmazlar. Bu gençler Allahın tâyin ettiği saatte uyanırlar. Henüz mârûz kaldıkları tehlikenin korkusu içinde bulunmaktadırlar. İçlerinden birini, ekmeğ satın alsu diye, şehre gönderirler. Ekmeğci gencin verdiği parayı almak istemez ve genci hükümdarın huzuruna götürür. Orada her şey anlaşılır. Gençler 309 sene uyukuda kalmışlardır. Bu arada putperestlerin yerine bir hıristiyan nesli kaim olmuştur. Hükümdar bundan çok sevinir. Çünkü gencin, sapa-sağlam meydana çıkivermesi bâzı kimselerin şüphe ettikleri bir akidenin, yâni vücutların da ruhlar ile birlikte dirileceği hakikatinin, delili olmuştur. Genç mağaraya döner-dönmez hemen, arkadaşları ile birlikte, tekrar uyukuya dalar. Buraya bir kilise bina edilir.

Biz bu kıssayı burada tekrarlamakla iktifa ederek, yalnız farklı bir versiyonunu kaydedeceğiz (Tabari, nşr. de Goeje, I, 778 v.d.; İbn al-Asîr, nşr. Tornb., I, 254 v.d.). Havâirilerden biri yukarıda adı geçen şehre gider. Şehrin kapısında, her girenin önünde secde etmesi icap eden, bir put görür. Bundan dolayı şehrin dışında kalır ve bir hamama, tellak olarak, kaplanır. Hamamda din telkînatı yapar ve gençleri hıristiyanlığa teşvik eder. Hükümdarın oğlu, hafif meşrep bir kadın ile, bir gün ha-

EVS. AVS B. HACAR (530 — 620), câhiliye devrinin en büyük şâiri olup, aslen Tamîn kabîlesindedir. Takriben 530'da doğmuş ve 620 sıralarında ölmüştür. Hayatı hakkında kat'î bilgilerimiz yoktur. Hîra'li 'Amr b. Hind'in muâsırı olup, mâceralı hayatının ser-seriyâne itiyatlarına rağmen, Lahmî hükümdarları ile dâimâ münâsebette kalmıştır. Avs b. Hacar, şiirde şöhet kazanmış olan Şurayh'ın babası ve kendi eserlerinin râvisi bulunan meşhûr şâir Zuhayr'ın de üvey babasıdır. Divanı elimizde yoktur. Bununla berâber İbn al-Sikkî'tin böyle bir mecmua vücuda getirip, şerh dahi ettiği rivâyet edilir. Şiirleri, eski arap şiirlerinin mütad mevzûlarından başka, av sahnelerini ve silâh tasvirlerini ihtivâ eder.

Bibliyografya: R. Geyer, *Gedichte und Fragmente des Aus b. Hajar* (*Sitz. Ber. Ak. Wien*, CXXVI, 13. tetkik, s. 1 — 107; arapça metin, s. 1 — 29); A. Fischer, *Göttinger Gel. Anz.*, 1895, nr. 5 ve; *Zeitschr. der Deutsch. Morgenl. Gesellsch.*, XLIX, 85 — 144, 673 — 680; Fraenkel (*ayn. esr.*, s. 297); Brockelmann, *GAL*, I, 27 ve *Suppl.*, I, 55.

(A. HAFNER.)

EVTÂD. AVTÂD (A.; *vatağ*'in cemi), „k a z ı k l a r“ mânasına gelir; *ricâl al-ğayb* mertebelerinden 3. zümreye verilen unvandır; 4 mübârek zâtı ihtivâ eder ki, bunlara *al-'umud* („direkler“) adı da verilir [bk. EBDÂL]. Bunlardan her biri, merkezinde ikamet ettikleri 4 cihetten birine nezâret etmekle mükelleftir.

(GOLDZİHER.)

EVVEL. AVVAL (A.), ilk, başlangıç. Allahın 99 isminden biridir.

EVZÂ'Î. AL-AVZÂ'Î, 'ABD AL-RAHMÂN B. 'AMR ABÛ 'AMR (707—774), fıkıh âlimi olup, 88 (707)'de Ba'albek'te doğmuş; sonraları Şam ve Beyrut'ta yaşamıştır. Hayatına dâir başka mâlûmat yoktur. Temiz ahlâklı olduğu ve riyâzetle ömür geçirdiği söylenilmekle iktifa edilmektedir. 157 (774)'de hamamda ölecek, Beyrut câmiinin kible tarafına defnolunmuştur.— Al-Avzâ'î hayatında birinci derecede bir şahsiyet olmuştur. O devirde Suriye'nin imamı olduğu muhakkaktır ve hattâ Magrib ve İspanya tarafından onun mezhebinin tâkip edildiği söylenir. Bununla berâber az sonra nufuzu azalarak, yerine Abû Hanîfa ve Mâlik'in nufuzu kaim olmuştur. Eserleri ve hayatı hakkında müellifler bize fazla bir şey bildirmezler. Muâsırlarından biri: — „Gerçi şeriate vâkif ise de, hadîste kifâyet ve salâhiyeti noksandı“ (Goldziher, *Muh. Studien*, II, 12) — der. Başkaları, bilakis, hadîse vukufunun bütün muâsırlarına fâik bulunduğunu iddia ederler. Naklettiği hadîsler Tabarî (bk. fihrist)'de mevcuttur.

Bibliyografya: Fıkıh kitaplarında *cihād*'a dâir fasıllardan başka bk. *harâc*'a dâir Abū Yūsuf ve Yahyâ İbn Âdam'ın eserleri; Māvardî, *al-Aḥkām al-sulḫāniya* (nşr. M. Enger, Bonn, 1853), s. 217 v.d., 237 v.d., 293 v.d.; al-Dimaşkı, *Raḥmat al-umma fi ḥti-lāf al-aimma* (Bulak, 1300), s. 151 v.dd.; Th. W. Juynboll, *Handbuch des Islām. Gesetze* (Leyden, 1910; s. 344 v.d. bibliyografya), (TH. W. JUYNBOLL.)

FEYLESOF. FAYLASŪF, felsefe [b.bk.] ile meşgûl olan; bundan başka umûmiyetle mütefekkir mânasında da kullanılır. Arap dilcileri bu kelimenin tam karşılığı olarak, *muḥibb al-ḥikma* tâbirini koymuşlardır. Müslüman feylesofları arasında yalnız al-Kindî'ye *ḫaylasūf al-ʿarab* ismi verilmiştir. Zirâ müslüman feylesoflarının çoğu arap olmadıkları hâlde, al-Kindî hâlis arap ırkındandır (bu ismin al-Kindî'ye verilmesinin izahı için krş. Tj. de Boer, *Archiv für Gesch. der Philos.*, 1899, XIII, 154 v.d.). Al-Cāḫiz, 'Alî b. Abî Tâlib'in hakimâne bir sözünü zikrederken, bu zat hakkında *ḫaylasūf al-ʿarab* tâbirini kullanmıştır (bk. Māvardî, *Manşūr al-ḫikam*, Landberg yazması, şimdi New Haven'de Yale üniversitesinde, var. 45^a; Cāḫiz'in bu tâbiri kullandığı eser kaydedilmemiştir). Bu her hâlde 'Alî tarafdarı mezhep mensûplarınca ona felsefe (daha doğrusu *kalām*) sâhasında atfedilen rol ile alâkadar olmalıdır (ZDMG, LIII, 382). Bununla berâber, Māvardî'nin bu kaydı şüpheli görünmektedir; zirâ Cāḫiz burada kendisinden Hārūn al-Raşid'in hâfiz-ı kütübü gibi bahsetmektedir. Halk dilinde, kötileyici mâna ile, „serbest düşünceli“ ve „dinsiz“ müterâdifidir. Hattâ bu mânada olmak üzere, yahudi kırıalı Jerobeam'a da bu isim verilmiştir (*Revue des Etudes juives*, XXX, 23). Halk dilinde kullanılan *ḫaylafūs*, *fulfūs* (süryân. *falafūs*) ve cem. *falāfis* kelimelerine de tezyikâr bir mâna atfedilir; aynı kelimeler kaçık, hayâsiz, haylaz ve şarlatan mânalarında da kullanılır (misâller için bk. ZDMG, XXXVIII, 681); Vollers (*ayn. esr.*, LI, 300, 4)'te *fulfūs* şekli de vardır. Belki „işin içinden ancak bir yalan ile kurtuldu“ demek olan *yufalfis* (*Bâsim le forgeron*, nşr. Landberg, 38,5) fiil şekli de buna bağlanabilir. (I. GOLDZİHER.)

FEYYŪM. AL-FAYYŪM, kopt dilinde Phiom. Fayyūm mıntakası Libya çölünün şark kenarında, re'si cenûba dönük, gayr-i muntazam bir müselleş şeklinde çöküntü havzasıdır. Şimâl-cenûp kutru aş-yk. 50 km. ve şarktan garba eni 40 km. kadardır. Havza cenûptan şimâle ve şimâl-i garbîye doğru evvelâ Abuksa — Sanüres hattına kadar azar-azar (de-

yardım etmek istediler ise de Peygamber bunu öneledi. Fazâraler „bi'sat yılında“ (6 = 630) Harica b. Hişn'in riyâsetinde, Peygamberin huzuruna çıkarak, inkıyad ettiler. Peygamberin vefatından sonra, Absler ve diğer kabileler gibi, islâmîyeti terk ettiler ise de, Abu Bekr tarafından, mağlûp edilmişlerdir.

Bibliyografya: Hamdâni, *Cazira* (nşr. D. H. Müller), s. 174, 12, 177, 8, 178, 5, 180, 4, 9, 182, 13; al-Bakrî, *Geogr. Wör-terbuch* (nşr. Wüstenfeld), s. 63, 160, 235, 256, 358, 509, 525, 598; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), I, 75, 144, 211, 227, 312, 341, 345, 601, 667, 698, 739; II, 24, 120, 133, 265, 301, 422, 514, 529, 550, 745; III, 274, 293, 365, 475, 554, 596, 602, 649, 663, 741, 748; IV, 192, 313, 362, 954, 1013, 1014; Ağâni, II, 109, 197; XIV, 90; XVI, 30 v.d. 54—57, 109; XVII, 114/115 ve fihrist bk. mad.; Tabari, *Annales* (nşr. de Goeje), I, 1465, 1557—1559, 1720, 1782, 1890/1891; II, 1381—1390; III, 1342/1343, 2008; F. Wüstenfeld, *Genealogische Tabellen der arabischen Stämme und Familien* (Göttingen, 1852), 2. kısım: İsmâ'îlî kabileleri, levha H 12; ayn. mll., *Register zu den genealogischen Tabellen* (Göttingen, 1853), s. 167; Caussin de Perceval, *Essai sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme* (Paris, 1847/1848), II, 424, 440—442, 453—458, 537/538, 633—635; III, 132, 154, 155, 158—159, 195, 218, 345, 348, 361/362; Muir, *The life of Mahomet* (London, 1858), IV, 3 v.d., 12 v.d., 106 v.d. (J. SCHLEIFER.)

FEZLEKE. FAZLAKA (A.), „cedvel“ (< *fa-zâlîka* „işte şu, işte bu“ v.b.). Cem'edilen rakamların alt tarafına, yekûndan evvel, konulur. Türkçede „netice, hulâsa, muhtasar ifâde“ mânâlarında kullanılır.

FEZZÂN. [Bk. FIZAN.]

FIDDA. AL-FİZZA, gümüş. Terkipçe altında en yakın olan mâden budur ve eğer arzın içinde teşekkülü esnâsında soğuşun te'sirine uğramamış olsa idi, o da altın olacaktı; kuruğu ile soğukluğu müsavî nisbettedir. Bakır ve raşûş (kurşun veya kalay) ile halite teşkil eder; fakat kolaylıkla da ayrılır. Uzun müddet âteş te'sirine mârûz kalırsa, yanar ve toprak altında da zamanla bozulur. Cıva buharı te'sirine mârûz olan gümüş cam gibi, kırılğan olur ve çekiç altında parçalanıp dağılır. Kükürt buharı gümüşü kararır ve erimiş gümüş üzerine kükürt atılırsa, gümüş yanar, kararır ve cam gibi kırılır. Fakat üzerine bir az boraks dökülürse, eski hâlini alır; yalnız kütlesi bir az küçülür. *İhvân al-şafâ*'dan çıkarılan bu mâlûmat, az çok mufassal veya değişik hâlde, Aristonun *Kitâb al-ahcâr*'ında ve Kazvini'de

de bulunur. Kazvini, kurşun ve cıva buharlarından bahsederken, hatâ etmiştir; Wüstenfeld'in neşrettiği metinde görüldüğü gibi, kurşun ile kalay gümüşü görünmez hâle getirmez, ancak onu „bozar“ veya „değiştirir“ (*ğayyaba* yerine, *'ayyaba* yahut *ğayyara* okunmalıdır). Gümüşte cürûf yahut jenkâr bulunmasına gelince, bu bahis Aristonun *Ahcâr* kitabına sonradan ilâve edilmiş olsa gerektir.

Mas'ûdî, bir koptye atfen, Habeşistan'da iklimin sıcaklığı ve kuraklığı sebebinden, gümüşün altına tahavvül ettiğini kaydediyor. Coğrafyacılar ve kosmografyacılar, bir çok gümüş mâdenlerinden basederler; tabâbette gümüş eğintisi, ilâclara karıştırılarak kullanılır ve bunun lüzüçetli ahlâtı kuruttuğuna inanılırdı. Yürek çarpıntısına iyi geldiği de söylenirdi.

Bibliyografya: *İhvân al-şafâ* (tab. Bombay), II, 79; *Steinbuch des Aristoteles* (nşr. Ruska), s. 58; Kazvini (nşr. Wüstenfeld), I, 206; Mas'ûdî, *Murûc al-zahab*, bilhassa II, 378; Dimaşki, *Cosmographie* (nşr. Mehren), krş. fihrist. (J. RUSKA.)

FIKİH. FİKH („anlayış inceliği“, „bilgi“) islâm hukuku ilminin ismidir; fıkıh romalıların *jurisprudentia*'sı gibi, „ilâhî hem de beşerî maslahatların ilmi“ (*rerum divinarum atque humanarum notitia*) 'dir ve dinî, siyâsî ve medenî hayatın bütün hususatına en geniş nisbette şâmil olup, hem ibâdetlerde (*ibâdât*) hem de âile, miras emvâl ve ukûd gibi ictimâî hayat münâsebetleri icâbı olan bütün muamelelâtta (*mu'amelât*) yapılacak veya sakınılacak cihetlere dâir hükümleri ihtivâ eder; bundan başka, ceza ahkâmı ile muhakeme usûllerine ve nihâyet devlet idâresi ve teşkilâtı ile harp hukukuna taallük eden hükümler de fıkıh mef-hûmunun şumûlü içindedir.

Amme ve ferd hayatının ve ticaret münâsebetlerinin her vechesi, dinin tasvip ettiği ahkâma göre, tanzim edilmek gerekiyordu; işte bu ahkâmdan bahseden ilme fıkıh adı verilmiştir. Eski şeriat lisanında bu kelimenin mânâsı bu kadar şumüllü değildi; daha ziyade *'ilm* mukabili olarak kullanılırdı. İlim tâbiri, *Kur'an* ve tefsirden başka, Peygamber ve sahâbelerden naklen gelen şer'î hükümleri sahîh olarak bilmek mânâsını da ifâde ettiği hâlde (İbn Sa'd, II, 11, 127, 16; *al-Rivâyat va'l-ilm*, müterâdîf), fıkıh tâbiri, karşılaşılan bir meselede bu meseleye mümâsil hâllerde tatbik edilebilecek daha önceden verilmiş şer'î bir hüküm bulunmadığı yahut bilinmediği takdirde, müstakil olarak imâl-i fikir ve şahsî ictihât yolu ile hukme varma mânâsında kullanılırdı. Bir meselenin böyle serbest mutâleası bir rey (*ra'y = opinio prudentium*) ile neticelenir ki,

bu tâbir bâzan fıkıh murâdifi olarak da kullanılırdı. Bu mânada ilim ile fıkıh şeriat âliminin birbirinden ayrı iki sıfatı sayılırdı (Navavî, *Tahzib*, nşr. Wüstenfeld, s. 703, 8); *fikh va rivâya*, (İbn Sa'd, V, 327, 10). İlimin heyet-i mecmuası, Mücâhid tarafından (*Kur'an*, II, 272 *man yu'ta 'l-hikma* 'nin izahatında), aşağıda sayılan unsurlardan mürekkep olarak târif edilir: *al-Kur'an va 'l-ilm va 'l-fikh* (Tabarî, *Tafsîr*, III, 56, 3). [Tevrat'ın karaiter mezhebinden yahudi müfessiri Jepheth b. 'Alî (m. s. 950—980) bile *Daniel* 3, 2'de (nşr. D. S. Margoliouth, *Anecdota Oxoniensia*, 1889, s. 337) *tiftâyê*'yi *ahl al-ilm va 'l-fikh* ibâresi ile tercüme ederek, bu farkı kabûl etmiştir]. Hârûn al-Raşîd vâlisi Harsama'ye ihtilâflı meselelerde *uli 'l-fikh fi dîn Allâh* ve *uli 'l-ilm bi-kitâb Allâh* olanlar ile istişâre etmesini tavsiye etmiştir (Tabarî, *Annales*, III, 717, 10). Bk. *bir de Muh. Stud.*, II, 176, not 6.

Bu mânâ ile *'âlim* (cem. *ulamâ'*), *fakîh* (cem. *fukahâ*) 'ten ayrı tutulur ve iki sıfatın aynı şahısta birleşmesi hâlinde bu iki vasıf (yahut murâdifleri) bir terkip şeklinde ifâde olunur. İbn 'Omar, *cayyid al-hadîs* idi, fakat *cayyid al-fikh* değildi (İbn Sa'd, II, II, 125, 5); buna mukabil İbn 'Abbâs hadis ile sâbit olan ahkâm bahsinde herkesten âlim (*'alam*) idi ve ilk defa zuhûr edip haklarında tatbik edilebilecek menkul hiç bir misâl bulunmayan ve ictihada muhtaç bulunan ahvâlde de her kesten fakih (*afkah*; yahut *aşkafu ra'yan*) idi (*ayn. esr.*, s. 122, 4, 124, 8). Zayd b. Sâbit de böyle idi (*ayn. esr.*, s. 116, 25; krş. *Fakîh fi 'l-Dîn 'âlim fi 'l-sunna*, *ayn. esr.*, III, I, 110, 22). Sa'id b. al-Musayyab bir taraftan *fakîh al-fukahâ* (fakihler fakihisi), diğer taraftan *'âlim al-ulamâ'* (âlimler âlimi) 'dir (*ayn. esr.*, II, II, 129, 2; 130, 4, 7, 10; V, 90, 9). *Tâbi'ün* arasında *fukahâ va 'ulamâ'* yâni hadis, *âşâr* ve *fikh'a* âşına ve icthât ve *fatvâ* salâhiyetini hâiz olanlar vardı (*ayn. esr.*, II, II, 138, 14). Abû Savr, *uhad a'immat al-dunyâ fikhan va 'ilmân* idi (Zahabî, *Tabakât al-huffâz*, VIII, 106).

İslâm tarihinin en eski devrinde adâlet icrası ve dinî hayat icaplarının idâresi ile mükellef olanlar, yeniden zuhûr eden meselelerin ekserisinin *Kur'an* hükümlerinin şumûlü dışında bulunması ve daha evvel tesbit edilmiş misâllerin azlığı yüzünden, kendi düşünce ve kararlarına (*ra'y*) dayanmak zarûretinde kalmış idiler. Bu yol her kesçe tabiî ve zarûri görülmekle berâber, verilen hükümlerin mümkün mertebe ilme dayanması keyfiyeti âlakadınları tatmin ediyordu. 'A'î b. Abî Rabâh (ölm. 114 = 732) bir mesele hakkında *ra'y* beyan edince, kendisine „bu *ilm* midir *ra'y* midir“ diye sorulurdu. Eğer o rey

geçmişteki bir örneğe (*aşar*) istinat ediyorsa, ilim olduğunu söylerdi (İbn Sa'd, V, 345, 20). Bununla berâber ilme dayanmayan rey de hükümsüz ve itibarsız tutulmazdı. Şeriat bakımından ona da, diğeri gibi, değerli ve müteber bir hüküm nazarı ile bakılırdı ve yakın bir âtide, o da mukaddem ahkâm sırasına geçmek ve daha sonraki zamanlarda hükümlere esâs olmak üzere, ilmin bir cüzü sayılmak imtiyarını hâiz bulunurdu. Daha baştan itibâren, ilmin yetmediği hâllerde, dâimâ bu yol, icthât yolu, tutulmuştu. Cereyan ettiği zamanın tarihini sıhhatle belirtmemekle berâber, her hâlde Emevîler zamanının şartlarına uygun düşen eski bir rivâyete göre, Mu'aviya I., kendisinin ve yanındakilerden danışıklarının geçmişte misâl ve örnek bulamadıkları (*falam yucad indahu* veya *indahum — fiha 'ilmun*) şer'i bir meselede nihâyet Zayd b. Sâbit'e müracaat etmiş ve Zayd de, kendi icthâtına göre, hüküm vermiştir (Tabarî, *Tafsîr*, II, 250, aşağıdan 2, 228). Mısır vâlisi, nakilde tasrih edilmemiş bir meseleyi halife 'Omar II.'den soruyor; halife ona şunu yazıyor: — „Bu hususta bana hiç bir şey intikal etmemiştir; binâenaleyh karar vermek işini sana bırakıyorum, onu kendi re'yine göre (*bi-ra'yika*) yapacaksın“ (al-Kindî, *Governors and Judges of Egypt*., nşr. R. Guest, s. 334, 8. nşr. Gottheil, s. 29, 13). Krş. İCTİHÂD.

Peygamber ile ilk halifelerin, fetholunan memleketlerde adlı hizmetler için memurlara verdikleri söylenen tâlimat ve kezâlik vazife bulunan hâkimler tarafından kendilerine arzedilerek, tasviblerine mazhar olan prensipler re'yin şer'an mâteber olduğuna delâlet eden vâkıalardır (*Zâhiriten*, s. 8 v.d., krş. *Usd al-gâba*, I, 314, 13; al-Mubarrad, *Kâmil*, s. 9, 10 v.d.; İbn Kutayba, *Uyûn al-ahbâr*, s. 87). Bu ilk prensiplerden gelişerek, şekil alan müdevven eserlerde, evvelce mümâsil hâller için verilmemiş olan hükümlerin bilhassa zikredilmiş ve bunlar ile ihticâc edilmiş (*al-aşbâh, al-nağ'ir*) krş. *Uyûn al-ahbâr*, s. 72, 9), yâni re'yi hüccetlendirmek için *kiyâs* yolunu tutmanın usûlü konulmuş olduğunu görüyoruz. *Illat al-şer'i* (*ratio legis*) araştırılmasında ve şüphe mevzu olan hâllerin mâkul bir görüş noktasına ırcâ maksadı ile yapılan araştırmada kıyâs prensipi kat'i bir kıymet ve itibar kazanmıştır. Bundan başka daha ilk devirde bile câri olduğu delil ile sâbit bulunan bir nevi baki re'yi unsuru ile hüküm çıkarma tarzı da vardır ki, buna *icmâ* denir; *icmâ*, mektup, mektup veya kıyasıya dayanarak hükümlerden müstakil olarak, cemaatin mü'minlerin büyük bir ekseriyetinin müşterek rızaları ile, teessüs etmiş olan müşterek örflerinden çıkarılan hükümlere

delâlet eder. Roma hukukunda *consuetudinem aut rerum perpetuo similiter judicatarum auctoritatem vim legis obtinere deberi ve nam diuturni mores consensu utentium comprobati legem imitantur* kaideleri ile şekillenen bu prensip, islâm hukukunda „örf ile sâbit olan nass ile sâbit gibidir“ ve „âdet muhakkemdir“ düstûrları ile ifâde olunmuştur.

Fütuhattan sonra ahvâlin değişmesi üzerine, islâm hukuku şeklini alırken, tabîi olarak, yalnız kendi icapları dâhilinde değil, ahkâm istinbatına dâir olan usûlünde (*Muh. Stud.*, II, 75) de, devlet memurlarının ögrenbildikleri derecede, Suriye ve Irak'ta Roma hukukunun, bâzı eyâletlerde de oralara mahsus hukukun te'sirlerine uğramıştır. İptidâî bir ictimâî hâlden çıkarak, kadîm bir medeniyete sâhip memleketlere girmekte ve oralarda hâkim olarak yerleşmekte olan bu kültüresiz insanlar için, fethedilen ülkelerde karşılaştıkları yeni muhitler içinde oraların teâmülî hukukundan feth ile vücuda gelen vaziyete uyabilecek ve yeni dinî fikirlerin icapları ile uyabilecek şeyi almak, filhakika maslahata uygun idi. Hukuk tarihinde haylı zaman önceleri, umumî hatları itibarıyla, ehemmiyetle üzerlerinde durulmuş olmakla berâber, tefferuatı yalnız mahdut bir sâhada ve dağılık bir surette, tetkik edilmiş olan bu vâkıyanın esaslı olarak tetkiki islâmî ilimlerin bu şubesinde en câzip meselelerden birini teşkil eder. Santilana, Tunus devleti için vücuda getirdiği medenî kanun ve ticaret kanunu projesini (1889) hazırlarken, bu mevzua âit bir çok mâlzeme toplamıştı. Bu projede husûsî hukuka dâir kanunun yalnız bir bâbinin mukayeseli surette tetkiki islâm hukukçularının Roma hukukundan ne geniş miyasta istifâde etmiş olduklarını açık gösterir (Franz Frederik Schmidt, *Die Occupatio im islamischen Recht, Der Islam*, I, ayrı bas. Strassburg, 1910). Bu muharrir daha evvelce şu mutalâayı da beyân etmiştir ki, hattâ hukukî nazariyata ve onun mümessillerine verilmiş olan isimler (*fikh* = anlayış inceliği ve *fukahâ* = ince anlayışlılar) üzerinde bile romalıların (*juris prudentes ve juris prudentia* tâbirlerinin, hukuk dersi, hukuk tetkiki ve hukuk muallimi mânalarında kullanılışları bakımından, te'sirleri olmuştur. Filistin yahudileri indinde *chokhmâ ve chakhâmim* kelimelerinin, yine Roma te'sirine atfı icap eden istimali de bu hususta bize bir mümaşelet nümûnesi verebilir (*Kultur d. Gegenw.*, I, 3. kısım, I bab, s. 102, *ZDMG*, LI, 318).

Mamafih islâm hukuku inkişaf devresinde yalnız Roma hukukunun te'sirine uğramakla da kalmamıştır. İslâmiyetin teşekkül ve inkişafında bâriz surette görünen alıcılık hassası, ev-

vel emirde, tabîi olarak, i bâdete dâir hususlarda (*Wensinck, Der Islam*, I, 101), yahudi şeriatinden yapılan istiareler ile, kendisini belirtmiştir (krş. *Revue des Études juives*, XXVIII, 78; XLIII, 4; E. Mittwoch, *Zur Entstehungsgeschichte des islamischen Gebets u. Kultus, Abhandl. der Kön. Preuss. Akad. der Wissenschaften*, Berlin, 1913). Kremer (*Culturgesch. d. Orinets*, I, 535)'e göre, hattâ Roma kanunları ahkâmından islâma geçmiş olanların çoğu da fıkha yahudiler vasıtası ile, girmiştir. İslâm şeriatinin bir çok tefferuatının gelişmesinde İran te'sirine âit izler bulunup bulunmadığı ve böyle bir te'sir varsa, ne derecede olduğu hâlâ tetkik edilmemiştir.

Ahkâm-ı şer'iyenin istinbatı için elimizde dört „asl“ vardır ki, isdar edilecek kazâî hükümlerin, şer'an müteber olmak için, bunlara dayanması gerektir. Fıkıh metodunun prensiplerini teşkil eden bu dört „asl“ şunlardır: 1. *Kur'an*, 2. *sunna*, 3. *kıyâs*, 4. *icmâ*. Fıkha dâir bilgilerin kaynaklarının umumiyetle kabul ve tasdikı ile birlikte, *fikh* ve *fukahâ* tâbirlerinin asıl mânalarındaki nakillere dayanmadan, ahkâm istinbatına inhisar mahdutluğu da tedricen zâil olmuştur. *Fikh* tâbiri ondan sonra zikri geçen dört aşl'dan gelen bilgileri müdevven surette ihtivâ eden ilmin adı oldu ve bu ilmin erbabına da *fukahâ* (müf. *fağih* „hukukçu“) denildi. *Fikh* tâbiri şeriatın ahkâm istinbatı ve bu suretle istinbat edilmiş ahkâmın heyet-i mecmuası mânasına da gelir (msl. *va fi hâza 'l-hadîs zurûbun min al-fikh* (Mubarrad, *Kâmil*, 529, s; krş. *Wiener Zeitschr. f. K. d. Morgenl.*, III, 84). Daha geniş bir tâmin ile, *fikh* ismi umûmiyetle din ilmine delâlet etmek üzere de kullanılır (şii ilmine karşı olarak, *al-Kur'an va 'l-fikh*, Ağânî, VII, 55, 22; *laysa bihim rağbatun fi 'l-fikh*, *Musnad Ahmed*, I, 155) ve yalnız hukukçulara değil, umumiyetle din ilminde mütebahhir olanlara ve ilâhiyat âlimlerine de *fukahâ* ismi verilir. Msl. Tabari, *Tafsîr*, XII, 73, 13: *Fukahâ unâ va-maşâyihunâ*; *agn. esr.*, 112, 8, orada Abû 'Ubayd al-Kâsım b. Sallâm, *Kur'an*'daki bir kelimeyi, naklen kabul edilmiş olan mânasına uymayan bir şekilde izah eden Abû 'Ubayda Ma'mar hakkında şöyle diyor: *al-fukahâ 'alambî 'l-ta'vîl minhu* „fukaha te'vili (ilâhiyatçı olmayıp, sâdece lisanîyatçı olan) ondan daha iyi bilirlir“. Kezhlik krş. *Zâhiriten*, s. 19. Halk arapçasının şark ve garp lehcelerinde (hepsi fakih-ten gelen) *fiki*, *fke* ve *fgi* tâbirleri mahalle mektebi hocası mânasında kullanılır (W. Marçais, *Textes arabes de Tanger*, Paris, 1911, s. 415; orada bu bahse dâir daha mufassal bir bibliyografya vardır).

Emevîler devrinde hukuk sâhasında yapılmış olan müteferrik ve dağınık teşebbüsler o zamanlar mevcut hukukî mâlzemenin sistemli bir surette tedvini neticesine varamadı. Bu netice ancak Abbâsî hilâfetesinin zuhuru üzerine ve devletin sarîh bir surette dinî bir seciye izhar etmesinin teşvik ve tervec edici te'siri altında ortaya çıkabildi. Fıkıhın tedvini için vâsî bir sistem tes'isi maksadı ile, daha II. asır iptidasında Medine, Suriye ve Irak'ta ilk teşebbüslere girişen din âlimleri bu tedvin işinde baştan itibaren yukarıda zikredilen dört „asl“'i en yüksek merci ve mesnet olarak almışlardır. Bunlar, asıllardan birine veya diğerine az veya çok geniş surette dayanmış yahut nakil ile gelen ve aralarında mübâenet bulunan rivâyetlerden birini diğerlerine tercih etmiş olmalarına göre, muhtelif meselelerde ayrı neticelere varmış bulunabilirler. Bu ilk çalışmalar neticesinde vücuda gelmiş olan eserlerin bize şimdi yalnız isimleri kalmıştır. 'İlm'î yâni sunan (sünnetler) 'î, bâb ve fasıllara ayırarak, tasnif eden ve onlardan fıkıh ahkâmı çıkaran din âlimleri hakkında arapça kaynaklarda hir çok mâlûmat buluyoruz (Muh. Studien, II, 211, krş. Abd Allâh b. al-Mubârak, *Davvâna al-'ilm fi 'l-avvâb va 'l-fikh*; Zahabî, *Tazkirat al-huffâz*, I, 250, 13); Abû Sâvî, *Şannafa al-kutub va-farra'a 'ala 'l-sunan* (ayn. esr., II, 95, 15). Hişâm b. 'Urva'ye atfolunan ve basasının bir çok fıkıh kitaplarının Harra vak'asında yandığıına dâir bulunan ifâdeye pek az kıymet verilebilir (Biographien, nşr. Aug. Fischer, s. 41). O eski devirde ('Urva, „fukahâ senesi“ denilen 94 = 712 senesinde ölmüştür — o sene bir çok fukahâ ölmüşlerdir — İbn Sa'd, VI, 135, 14) hakikî mânası ile kitap bulunması kabul değildi; bahis mevzuu, olsa olsa şöylece toplanmış bir takım notlardan ibâret olacaktır. Zuhri'nin *Fatâvî*'sinin *Avvâb al-fikh* esâsına göre 3, Hasan Başri'nin de 7 kitaba (*asfâr*) bölünmüş olduğuna dâir olan kaydı da zikredebiliriz (İbn Kayyim al-Cavziya, *İlâm*, Kahire, 1325, I, 26). Yakınlarda, E. Griffini Milan'daki Ambrosiana kütüphânesinin cenûbî Arabistan'a âit yazmalar koleksiyonunda, Zayd b. 'Ali (ölm. 122 — 740)'nin *Macmû'a*'sı adı ile ve zaydiye şî'î mezhebinin müessisine atfolunan, bir fıkıh mecmuası keşfetmiştir (La piu antica codificazione della giurisprudenza islamica, *Rendiconti del R. Ist. Lomb. di sc. ellett.*, 2. seri, XLIV, Milan, 1911, 260 v.d.). Bu mecmua islâm hukukunun tedvini için girişilmiş teşebbüslerin hâlen mevcut en eski mahsûlü addolunabilir. Her hâlde ilk fıkıh telifati arasında sayılması lâzımdır. Eğer bu kitap doğrudan-doğruya Zayd b. 'Ali [b. bk.]'nin en yakınlarından gelerek, bize ka-

dar intikal etmiş ise, islâm fıkıh telifati arasında şî'î (zaydî) kolunun kudemini tanımak icap eyleyecektir. Bununla berâber bu mecmuanın fıkıh eserleri tarihindeki mevkiî hakkında başlanan tetkikler henüz neticelenmemiştir.

İslâmın sünnî kolunda, fıkıhın ilk zamanlarından bugüne kalan en eski hukuk mecmuası (*corpus juris*) Medineli müderris Mâlik b. Anas (97 — 176 = 715 — 795)'in *Muvatta'*'sıdır („düzeltilmiş çıkır“). Mâlik bu eser ile diğer muâsır telifleri geçmiş (*Muh. Stud.*, II, 213 v.d.) ve eserini ahkâm-ı şer'iyyenin dört aslını, hukuk-u hususiye fasıllarına ayırarak sistemli surette tedvin etmiştir. Bu eser fıkıhın Hicaz'da ve hassatan oranın ilmî merkezi olan Medine'de vâsıl olduğu inkişâf dâiresinde tedvini temsil eder. Hemen aynı zamanda islâm imparatorluğunun diğer taraflarında da fıkıhın usul dâiresinde tedvini gelişmiştir. Suriye'de, Abd al-Rahmân al-Avzâ'î (ölm. 157 = 774) bir fıkıh mesleki tutarak, bunu tedris ediyordu ki, bu meslek sonraları Mâlik'in tilmizleri tarafından Endülüs'e ithâl edilerek itibâr kazanan ve diğer meslekleri bastıran Medine meslekinin kabûlüne kadar, Endülüs müslümanları arasında revâc bulmuştur (al-Zabbi, nşr. Codera, nr. 751). Ahkâm-ı şer'iyyenin tedvini için en çok gayret sarfolunan yer Irak idi, orada aşağı-yukarı yirmi o zamanlarda başka mevzûlar (İsan, felsefe, ri-yâziye, akâid) ile de esaslı bir surette işgâl ediliyordu. Hicaz fıkıh mezhebi *ra'y*'in şer'an müteber olduğunu kayıtsız şartsız kabûl ve kazâî meselelerde bunu serbestçe tatbik edilen bir prensip addetmiş olmakla berâber, Irak mezhebi bu bahiste bir çok noktalarda onun çok fevka çıkmıştır. Irak'ta fıkıh çalışmaları hareketinin pîdârı olarak Hammâd b. Abî Sulaymân (ölm. 120 = 738'e doğru) zikredilebilir, bu zat ilk defa etrafında bir talebe zümresi toplamış, onlara içinde *ra'y*'in en hâkim bir yâr tuttuğu bir fıkıh mezhebi tedris etmiştir. Irak fıkıh mezhebinin piri telâkki olunan Abû Hanîfa [b. bk.] bu zâtin meslekine mensuptu. O mezhep Abû Hanîfa'nın iki yüksek tilmiz olup, fıkıhın devlet idâresine âit mühim bahislerine dâir yazdığı kitapları ile temâyüz eden Abû Yûsuf (ölm. 182 = 795) ve Muhammed b. al-Hasan al-Şaybânî (ölm. 189 = 804) taraflarından takviye edilmiştir (C. Brockelmann *GAL*, I, 171 v.d.; *Suppl.*, I, 288 v.d.). Bu tilmizlerden birincisi devlet idâresinde şeriat ahkâmının kanun olarak tanınması esâsını ortaya koymuştur. Abû Yûsuf, halife Hârûn al-Râşid'in emri ile, *Kitâb al-harâc*'i vücûda getirmişti; isimî delâlet ettiği mevzuun çok ilerisine giden bu kitapta şeriat ahkâmı bütün idâre sâhasına esas olarak mutalâa edilmiş ve daha sonraki dev-

kümdarlar zamanında bunu taklid eden müellifler çıkmıştır. Halife al-Muhtadî (869—870) de fakih al-Haşşaf'a buna benzer bir vazife vermiştir. Devlet idâresinin şeriat ahkâmı ile, hiç olmazsa nazarı olarak, mutlak bir âhenk hâlinde bulundurulması gerekti. Bu hususta tabii dâimâ, ilk esâs olarak, Peygamberin sünneti alınıyordu. Fakat sahîh olmayan hadislere haylı revâc verilmiş olmasına rağmen, rey için yine geniş bir tatbik sâhası bırakılması zarûri olmuştu. Abû Hanîfa [h. bk.] mezhebi rey esâsını hiç bir kayda tâbi tutmamıştır. Amelî mülâhazalar göz önünde tutularak, kıyâs usûlünün yanında, ferdi ra'y ve hukme de cevâz verilmiştir. Buna *istihsân* („iyi olduğuna kanî olmak“) denilir. Kadî, önündeki meselenin icaplarını iyice müteâle ettiikten sonra, kıyâsa müstenit hükümler

Bu muhâlefet, ekseriyâ pek dakik fıkıh meselerinin hallinde ustalıklı şer'î hilelere tevessül edilmesi (Kazvîni, *Ta'annut Abî Yûsuf va Muhammed*, nşr. Wüstenfeld, II, 151—153; 211 aşağıda) yüzünden, doğmuştur ve hususiyle Irak fakihleri ra'y'de sufestâî usûllere ziyâdesi ile revâc veriyorlardı (krş. J. Goldziher, *Vorlesungen über den Islâm*, s. 67 v.d.). *Ara'ayta*... „imdi ne düşünürsün?“ (bu türlü hukukî ince-liklere tevessül yolunu tutanların kullandıkları ibâredir). Ra'y'î bu tarzda kullananlar bu hükümlerinin başına bu ibâreyi koyarlardı (bk. *Kitâb al-harâc*, s. 36; *Muvatta*, II, 37, 330; III, 19); bunun içindir ki, bu usûlü şeriatın suistimâli telâkki eden kimseler bu ibâreye düşman kesilmişlerdir (bk. *Zâhiriten*, s. 17; krş. İbn Sa'd, VI, 68, 12 (*lâ tuķā id aşhâb ara'ayta ara'ayta*))

DÜZELTMELER

FERHAD İLE ŞİRİN mad., s. 566a, str. 41: *Muhammed Kazvîni* yerine *Muhammed Kâsim*, *Mağriki*, *Ahi*, *Muğri-i İsfahânî*, *Favki*, *Aka Mîrâ* *Muhammed Kazvîni* olacaktır.

FEYZULLAH EFENDİ mad., s. 595a, str. 30—31: *kethûda mirî* yerine *kethûda yeri*; s. 597a, str. 35: *Solak-Çeşmesi* yerine *Solak-Çeşmesi*; s. 598b, str. 42: *inna şahid bilâ şubhat* yerine *innahû şahidun bilâ şubhat* olacaktır.

basralı süfi Şufyân al-Savri (ölm. 161 = 778) 'dir. Bunun sistemi Mağrib müslümanları arasında bile uzun müddet en müteber tutulmuştur (Abu 'l-Mahâsin, nşr. Popper, 120,12). Fakat bu sistem, evvelce zikredilen al-Avzâ'î'ninki gibi, heyet-i umûmiyesi ile, bize kadar gelmemiştir; bu sebeple onu, ancak münferit hâllere tatbiki dolayısı ile ve bilhassa diğer mezhepler ile olan ayrılık noktaları (*ihtilâfât*) bakımından, bilmekteyiz.

Gerçi islâm fıkıhı esâsları, yukarıda ana hatları ile gösterdiğimiz gibi, islâm âleminin zimamdarlarıncâ kabûl ve tasvip edilmiş ise de, ra'y'in ahkâm istinbâtına sâlih bir unsur olması fikrine daha ilk zamanlardan beri şiddetle muâriz ve hasım bir akalliyet dâima mevcut idi.

reygâmber, Allahın emri ile, muhakkak onun hakkında bir hadis ile fikir beyân etmiştir. *Kur'an*'ın bir çok yerinde geçen ve bu noktâ-i nazar tarafdarlarıncâ *Kur'an* ve *sünnet* diye tefsir olunan (Tabari, *Tafsir*, II, 275; XXII, 7) *al-kitâb va 'l-hikma* ibâresini iddialarına delil gösteriyorlardı (bk. ZDMG, LXI, 869 v.d.). Filhakika ortada pek çok gayr-i sahîh hadis mevcut olduğundan, her mesele için bir hadis bulup göstermek ve böylece ra'y ve kıyâs'a lüzûm bırakmamak kolay oluyordu. Diğer taraftan hadis serdi tarzı ile hukme varmak için, hadiselerin senetsiz, münkatî veya âhâd nev'inden olup-olmadığını araştırmaya kalkışmak ve bu bahiste pek dakik tenkitlere girişmek ten'ictinap edilirdi. Hiç olmazsa zevâhiri kurtarmak ve şekle riâyet etmek için, ra'y (bu-

kümdarlar zamanında bunu taklid eden müellifler çıkmıştır. Halife al-Muhtadî (869—870) de fakih al-Hasşâf'a buna benzer bir vazife vermiştir. Devlet idâresinin şeriat ahkâmı ile, hiç olmazsa nazârî olarak, mutlak bir âhenk hâlinde bulundurulması gerekti. Bu hususta tabîî dâimâ, ilk esâs olarak, Peygamberin sünneti alınıyordu. Fakat sahîh olmayan hadislerle haylı revâc verilmiş olmasına rağmen, rey için yine geniş bir tatbik sâhası bırakılması zarûrî olmuştu. Abû Hanîfa [b. bk.] mezhebi rey esâsını hiç bir kayda tabîî tutmamıştır. Amelî mülâhazalar göz önünde tutularak, kıyâs usûlünün yanında, ferdî ra'y ve hukme de cevâz verilmiştir. Buna *istihsân* („iyi olduğuna kanî olmak“) denilir. Kadı, önündeki meselenin icaplarını iyice müteâlele ettikten sonra, kıyâsa müstenit hükümler yerine, başka bir tarza tevessül etmeği maslahata uygun görürse, bu yolda hareket etmekte haklı sayılır (*istihsân*'ın ilk misâlleri için bk. Abû Yûsuf, *Kitâb al-harâc*, Bulak, 1302, s. 109, 1; 112, 5 aşağıdan itibâren; 117, 5; va 'l-kiyâs kâna... illâ annî istihsântu...; Şaybânî, *al-Câmî al-şagîr* [*Kitâb al-harâc*'ın hâşiyesinde], s. 17, 6 aşağıdan itibâren: *Acza'ahum fi 'l-kiyâs valâ gucz'uhum fi 'l-istihsân*, 72, 2; Buhârî, *Kitâb al-ikrâh*, nr. 7, nşr. Junybol, s. 338, 9). Mâlikî mezhebinde de ra'y bahsinde böyle enfûsî bir unsurun yer tutmasına cevâz verilmiş olup, buna *istişlâh* (faydalı, iyiliğe ve maslahata uygun olan yolun tutulması — *maşlahâ*—), *murâât al-aşlah* (en uygun, en doğru olana itibâr etmek) denilmiştir. Usûl dâiresinde kıyâs yolundan ayrılarak, hâlin icap ve zarûretine göre, maslahata uygun olan tarzı tutmanın meşrûriyeti, Roma hukukunun *corrigere jus propter utilitatem publicam* („hukukun âmme nef'i mülâhazası ile tashihi“; müsevî *Talmud* şeriatinde *mippenê tikşûn hâ-olâm*) yollarından birini andırır.

Irak fıkıh mezhebinin diğer büyük bir üstadı basralı süfi Şufyân al-Savri (ölm. 161 = 778) 'dir. Bunun sistemi Magrib müslümanları arasında bile uzun müddet en müteber tutulmuştur (Abu 'l-Mahâsin, nşr. Popper, 120, 12). Fakat bu sistem, evvele zikredilen al-Avzâ'i'ninki gibi, heyet-i umûmiyesi ile, bize kadar gelmemiştir; bu sebeple onu, ancak münferit hâllere tatbiki dolayısı ile ve bilhassa diğer mezhepler ile olan ayrılık noktaları (*ihtilâfât*) bakımından, bilmekteyiz.

Gerçi islâm fıkıh esâsları, yukarıda ana hatları ile gösterdiğimiz gibi, islâm âleminin zimamdarlarınce kabûl ve tasvîp edilmiş ise de, ra'y'in ahkâm istinbâtına sâlih bir unsur olması fikrine daha ilk zamanlardan beri şiddetle muâriz ve hasım bir akalliyet dâima mevcut idi.

Bu muhâlefet, ekseriyâ pek dakik fıkıh meselerinin hallinde ustalıklı ger'i hilelere tevessül edilmesi (Kazvîni, *Tâ'annut Abi Yûsuf va Muhammed*, nşr. Wüstenfeld, II, 151—153; 211 aşağıda) yüzünden, doğmuştur ve hususiyile Irak fakihleri ra'y 'de sufestâî usûllere ziyâdesi ile revâc veriyorlardı (krş. I. Goldziher, *Vorlesungen über den Islâm*, s. 67 v.d.). *Ara'ayta*... „imdi ne düşünürsün?“ (bu türlü hukukî incelemelere tevessül yolunu tutanların kullandıkları ibâredir). Ra'y 'i bu tarzda kullananlar bu hükümlerinin başına bu ibâreyi koyarlardı (bk. *Kitâb al-harâc*, s. 36; *Muvaţta'*, II, 37, 330; III, 19); bunun içindir ki, bu usûlü şeriatın suistimâli telâkki eden kimseler bu ibâreye düşman kesilmişlerdir (bk. *Zâhiriten*, s. 17; krş. İbn Sa'd, VI, 68, 12 (*lâ tukâ id aşhâb ara'ayta ara'ayta*) ve bu meseleye teallüku olan hadislerin için bk. *Sunan al-Dârimî*, s. 37, Abû Dâvûd, I, 17). Hicaz mezhebi ra'y 'in istimâlini reddetmediği hâlde, Irak mezhebine nazaran, daha mütedil bir yol tutmuştur ve o mezhepten, neticeleri itibârî ile, bir çok noktalarda ayrılır. Irak fakihlerinin hadis tatbik etme tarzlarına da Hicaz âlinleri bir çok itirazlarda bulunmuşlardır (krş. *Muh. Studien*, II, 78—83). Bu ihtilâf henüz mevcut bile değil iken, Irak mezhebi aleyhine olarak, mevcut gibi gösterilmiş ve hattâ halife 'Abd al-Malik 'i Medine mezhebi lehine olarak, şark âlimlerini şiddetle muâheze ve tekdir ettirmeğe kadar varıyorlar (İbn Sa'd, V, 160, 6; 173, 19 v.d.).

Bundan başka bir ferdin (Peygamber müstesna) reyinin kazâî işlerde nâfiz olması kabûl ve tevciz etmeyen kimseler de vardı. Bunlar: —, „Hayatta zuhûr edebilecek bütün hâdiseleri Allahın ve Peygamberin kendi kanunlarında evvelden tâyin ve halletmemiş olmaları akla sığmaz“ — diyorlardı. „Biz kitapta hiç bir şey eksik bırakmadık“ (*Kur'an*, VI, 38) ve eğer bir nokta *Kur'an* 'da sarâhaten münderic değilse, Peygamber, Allahın emri ile, muhakkak onun başkında bir hadis ile fikir beyân etmiştir. *Kur'an* 'ın bir çok yerinde geçen ve bu nokta-i nazar tarafdarlarınca *Kur'an* ve *sünnet* diye tefsir olunan (Tabârî, *Tafsir*, II, 275; XXII, 7) *al-kitâb va 'l-hikma* ibâresini iddialarına delil gösteriyorlardı (bk. *ZDMG*, LXI, 869 v.d.). Filhakika ortada pek çok gayr-i sahîh hadis mevcut olduğundan, her mesele için bir hadis bulup göstermek ve böylece ra'y ve *kiyâs* 'a lüzûm bırakmamak kolay oluyordu. Diğer taraftan hadis serdi tarzı ile hukme varmak için, hadiselerin senetsiz, münkati veya âhâd nev'inden olup-olmadığını araştırmaya kalkışmak ten ve bu bahiste pek dakik tenkitlere girişmek ten ictinap edilirdi. Hiç olmazsa zevâhiri kurtarmak ve şekle riâyet etmek için, ra'y (bu-

nun bir *ra'y* olduğu açıkça kebül edilirdi) bir hadîs kisvesine büründürülür ve ona mutantan bir isnat eklenerek, menşe'i Peygambere kadar götürülürdü.

Aşhâb al-ra'y ile *aşhâb al-hadîs* ihtilâfı bu suretle zuhûr etmiştir. Muhammed b. İdrîs al-Şâfiî (ölm. 204 = 820) de, bu iki ucun ortasında bir aracı olarak, ortaya çıkmıştır. Bu zâtın büyük hizmeti fikhın kaynaklarından (*uşûl al-fikh*) ahkâm istinbât etme usûllerini toplayıp, tedvîn etmesinde ve bunlardan her birinin istimâl hududunu sıhhatle çizmiş olmasında görülür. *Risâla* adlı eserinde (Kahire, Kabbânî, 1310; Maḥba'a ilmiya, 1312, Bulak 1312), *Kur'an* ve hadîsin müsellemlerini azaltmaksızın, ahkâm istinbâtı usûlünün ilmini tedvîn etmiştir; bu usûlün tabik tarzını tanzim ve bunun keyfî surette tabikını, kat'î kaideler ile, tahdid eylemiş; msl. enfûsî *istihsân* tarzını tasvîp etmemiştir (2 tab., s. 134); buna karşılık olarak, ortaya koyduğu *istihsân* [b. bk.] prensipi ile, fıkhıta pek müsmir olan karineye mütenid olarak, ahkâm istinbâtı yolunu açmıştır. *Aşhâb al-ra'y* 'e olduğu kadar, *aşhâb al-hadîs* 'e de nisbet edilebilecek olan bu mezhebin mensûpları arasında, *aşhâb al-hadîs* 'in mezhebe daha hâkim vaziyette bulunmaları dolayısı ile, fıkhıta yalnız naklî menbâlara istinat meyli yeniden büyük bir ehemmiyet kazandı. Bu meyil en ziyâde Ahmed b. Hanbal (ölm. 241 = 855) 'in mezhebinde ve daha müfrit şekli ile de Dâvud b. Ali al-İşfahânî (ölm. 270 = 883) tarafından te'sis edilen Zâhirîya [b. bk.] mezhebinde kendisini göstermiştir. Bu son mezhep aklî istidlâl unsurlarının reddi ve fikhî istidlâlin yalnız naklî menbâlara hasrında son derece ifrata varmış, fakat bir hadde kadar *kiyâs* 'a müracaat etmedikçe, işin içinden çıkılamayacağını çok geçmeden teslim mecbûriyetinde kalmıştır.

O devirde *kiyâs* 'a muâriz olanlar arasında, Dâvud 'un muâsırı, fakat ondan daha yaşlı olup, al-Ma'mûn zamanında Bagdad kadılığında bulunan meşhûr şâfiî Yahyâ b. Akşam (ölm. 242 = 856) de zikrolunuyor; bu zat, münhasıran Irak mezhebinde hücum maksadı ile, bir eser (*Kitâb al-tanbîh*) yazmıştır; Dâvud b. Ali ile devamlı surette fikir teâtisinde bulunmuş (İbn Hallikân, nr. 803, ngr. Wüstenfeld, X, 24). Fakat bu türlü hücumların ehemmiyeti yalnız nazari sâhada kalmış, amelî hayat üzerinde te'sir göstermemiştir.

III. (IX.) asrın başlangıcına kadar, hukuk tetkikelerindeki gelişmeden fikh ilminin iki şûbesi vücuda geldi: 1. *uşûl al-fikh* olup, fikhın *aşhâb al-ra'y* 'a ait kaideler ile bunların tabikına dâir metodolojiden bahseder; 2. *furû al-fikh*

'tır ki, ferilerden, yâni tabikî fıkha âit kaideleri ve mevzû ahkâmın sistemli bir surette tasnif ve tedvînini ihtivâ eder. Bu son şûbede, daha mezhep müessisleri zamanında, her keşce hüccet sayılan müteber te'lifler vücuda getirilmiştir; *furû* 'a âit mühim eserler mezhep müessislerinin ilk tilmizleri tarafından te'lif edilmiş veya yine onlar tarafından, hocalarının verdikleri dersler olmak üzere yazılıp, sonraki nesillere devrolunmuştur.

Zamanımızda islâm âleminin sünî kısmında *fikh* dört istikamette inkişâf etmiş olup, her birinin başlangıcı, yukarıda bahsi geçen II. (VIII.) ve III. (IX.) asırlarda müstakillen inkişâf eden mezheplerin adamları tarafından fikhî ahkâmın, küçük teferruatta farklı olarak, tedvîn devrine kadar gitmektedir ve sonraki asırlar zarfında her biri kendi yolunda büyük gelişmelere ermiştir. Bugüne kadar devam eden ve müslüman âleminin muhtelif sâhalarına dağılmış olan bu dört mezhep isimlerini, tedrisatları ile doktrinlerini vaz'etmiş olan imamlardan *ahmedî mezhebi* (müslümanların en büyük kısmı buna mensûptur, Türkiye, orta Asya ve Hindistan), *şâfiî mezhebi* (Mısır, cenûbî Arabistan, İndonezya, şarkî Afrika ve Avzâ mezhebinin yerne kain olduğu (284 = 897), Suriye) krs. Subkî, *Tabakât al-şâfiîya*, II, 174 aşağıda) 214, 1 ve *ayn. esr.*, V, 134 v.d., son derece mühim mâlûmat vardır), *mâlikî mezhebi* (Magrib, yukarı Mısır 'ın büyük bir kısmı ve iğlis garbî Afrikası) ve *hanbelî mezhebi* (VIII. = XIV. asra kadar Irak, Mısır, Suriye ve Filistin kuvvetle yerleşmişken [bk. AHMED B. HANBAL, şimdi Arabistan (Necd) 'a münhasırdır [bk. VAHHÂBİLER]. Hanefî mezhebi Osmanlı devleti aksamından olan bütün memleketler dâhilinde resmî hayatta ve şer'î mahkemelerde meşhûr yegâne düstür olmuştur. Bunlardan başka mühim fikhî mezheplerinin hepsi, kısa bir varlıktan sonra, meydandan çekilmişlerdir; msl. daha ilk zamanlarda al-Avzâ 'nin (yk. bk.) ve Şufiyan al-Savri 'nin (bu mezhebe göre bir müftî 405 = 1014 senesinde ders okutmuştur; krs. Abu Maḥâsin, ngr. Popper, s. 120, 10); mezhepleri ile yukarıda bahsedilen zâhiri mezhepleri ve meşhûr tarihçi al-Tabarî [b. bk.] tarafından te'lif edilip, şimdî mevcut olmayan bir çok eserlerinin kendisi tarafından teşrih olunan Caririya mezhebi de böyledir (Wien. Zeitschr. f. d. Morgenl., IX, 364). Sâkıt olan bu mezheplerin tâlimatı sünî islâm icmâında müteber tutulmaz, yukarıda adı geçen dört mezhebin dördünde hak sayılır; bunlar ehl-i sünnet esaslarının birinde birbirinden ayrılmayıp yalnız, *furû* yâni teferruatta ayrılırlar. Zamanımızın en mühim müslüman üniversitesi olan al-Azhar [b. bk.]

'de bugün bu dört mezhebin müderrisleri ve talebeleri vardır. Hanefî mehebinin hâkim olduğu büyük islâm merkezlerinde, diğer mezheplerin kadrları da bulunur ve mühim meselelerde bunlar da hanefî kadrlar ile müşâvere ederek hüküm verirlerdi. Bu dört mezhepten biri, mensûplarının buldukları memleketlerin medreselerinde, fıkha dâir, mecelle şeklinde veya muhtasar ve mufassal metinler hâlinde, bir çok te'lifler ile şerhler vücûda getirmişlerdir. Bu telifatta tasrih edilmeyen hâller ve kezâ aynı hukukî meseleler salâhiyetli âlimler tarafından verilen fetvalar ile hallolunur; zamanımıza kadar bu fetvâlardan da mühim mecmualar tertip edilmiştir. Avrupa devletleri şarktaki ülkelerinde ve himâyeleri altında bulunan memleketlerde müslüman ahâli üzerine hâkimiyetlerini te'sis ettiklerinden beri bu memleketlerde gâlip olan mezheplerin fıkha âit kitapları garp lisanlarına tercüme edilmiş veya en marûf fıkî eserlerinin metin ve tercümeleri avrupalı âlimler tarafından neşrolunmuştur. Ehl-i sünnete muhâlif bâirî ve şî'î mezhepler de, sünnîlerin fıkına muvâzi olarak, kendi fıkî sistemlerini tedvin etmişlerdir. Bunlar ile sünnîler arasındaki en mühim prensip ihtilâfları, bittabî, devlet hukuku (hilâfet) meselelerinde kendilerini gösterir. Şî'îlerin şer'î hükümlerinde nikâh ahkâmı (*mutâ ve ahl al-kitâb*'a mensûp kadrlar ile izdivâc meseleleri) bakımından da farklar vardır; bunlar gayr-i müslimler ile münâsebet bahsinde çok dar bir görüşü temsil ederler. Bundan başka ibâdete âit bazı meselelerde (*azân*) sünnîlerden bir az ayrılırlar; kendilerine hâs bazı bayramları da vardır. Bunların hâricinde, bu mezhepleri ehl-i sünnetten ayıran şer'î ahkâm ihtilâfları, sünnî islâm içindeki muhtelif mezhepler arasında mevcut olanlardan pek az farklıdır (krş. *Vorlesungen über den Islâm*, s. 237—239). Şî'îler arasında imâmîlerden (12 imama mensûp) zeydî mezhebinde (bilhassa cenûbî Arabistan'da) fıkha dâir mebzûl âsâr vücûda getirilmiştir; bunun hakkında Strothmann bize mufassal mâlûmat vermektedir (*Der Islâm*, I, 354—368; II, 49—78; *Das Staatsrecht der Zaiditen*, Strassburg, 1912; *Der Kultus der Zaiditen*, ayn. esr., 1912).

Fıkın kıymeti hakkında isâbetli bir hukme varmak için, şu eiheti gözden kaçırmalıdır ki, daha ilk zamanlardan itibâren fıkîh müdevvenatı ekseriyetle nazarî (akademik) bir kanun mecellesi, ideal olarak mer'î sayılan bir hukuk sistemi ve fıkın tarihî tenkidi usûlünün vâzını olan Snouck Hurgronje'nin pek güzel ifâde ettiği gibi, din âlimlerinin tasavvur ettikleri ve dinin talep ve icaplarına ideal olarak yegâne

tevâfuk eden bir vazifeler doktrini mâhiyetini muhafaza etmiştir. Tarih bize öğretiyor ki, bugün olduğu gibi, islâmın en eski devirlerinde de tatbikat, çok defa, şeriatin (*şarî'a*) talep ve icaplarından farklı şekiller almıştır. Fıkın bâzı kısımları asırlarca tahsile mühmel kalmış; bir çok yerlerde ise, kökleri islâmdan önceki devirlere kadar uzayan, örf ve âdetler (*urf va âda*), mer'iyette bâki kalmıştır [bk. mad. *ÂDA*]. Bundan başka zamanımızın şart ve icapları da müslüman memleketlerinde şer'î ahkâmın yanında ondan farklı ayrıca bir kanun sistemi vücûda getirilmesine sâik olmuştur. Adlî masâlihînin idâresindeki bu ikiliğin başlangıcı ilk devirlere kadar varmaktadır (*Zâhiriten*, s. 205, not 4, Mısır'dan alınmış misâl, h. X. asır; İbn Kayyim al-Cavziya, *al-Turuk al-hikmiya fi'l-şiyâsa al-şar'îya*, Kahire, 1317, s. 218; Suriye'de çift hukuk usûlü; Massignon, *Mission en Mésopotamie*, II, Kahire, 1912, s. 80; moğul hâkimiyeti zamanında Irak'ta *każâyâ şar'îya* yanında *każâyâ yargûciya* meriyette bulunuyor; nşr. İbn Baţûta, Paris, III, 11, Hvârizm'den bahsederken).

XX. asrın ilk yıllarında fransız hükûmeti Tunus ve Cezayir'de islâm hukukunu tedvin teşebbüsüne girişmiştir; bu hususta krş. Snouck Hurgronje, *Nederland en de Islam* (Leyden, 1911), s. 42 v.dd. — *Politique musulmane de la Hollande*, s. 61 v.d.; C. H. Becker, *Archiv für Religionswiss.* (1912), XV, 549; H. Bruno, *Le régime des eaux en droit musulman* (Paris, 1913), s. 183 v.d.

Bibliyografya: Mirza Kazem Beg, *Notice sur la marche et le progrès de la Jurisprudence parmi les sectes orthodoxes musulmanes* (JA, 1850, kısmen hukûden sâkit); Ed. Sachau, *Zur ältesten Geschichte des muhammedanischen Rechtes* (*Sitzungsber. K. Ak. d. Wiss. zu Wien; phil. hist. Kl.*, cd. 65 (1870); A. von Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen* (Viyana, 1875), I, 470 v.dd.; C. Snouck Hurgronje, *Nieuwe Bijdragen tot de kennis van den Islam* (*Bijdr. tot de Taal-, Land- en Volkenkunde*...), IV. seri, VI. parti, 1883); ayn. mll., *Mohammedaansch Recht en Rechtswetenschap* (*Indische Gids*, 1886); ayn. mll., *De fiqh en de vergelijkende rechtswetenschap* (*Rechtsgel. Magazijn*, 1886); ayn. mll., *Le droit musulman* (*Revue de l'Histoire des Religions*, 1898, XXXVII); ayn. mll., *Mekka* (La Haye, 1889), II, 200 v.dd.; ayn. mll., *Indische Gids*, 1884; *Litteraturblatt für oriental. Philologie*, 1884 ve 1887 ve ZDMG, LIII (1899); I. Goldziher, *Die Zahiriten* (Leipzig, 1884); ayn. mll., *Muhammedanische Studien* (Hal-

le, 1890), II, 66 v.dd.; ayn. mll., *Muhammedanische Recht in Theorie und Wirklichkeit* (*Zeitschr. für vergleichende Rechtswissenschaft*, 1888, VII); Th. W. Juynboll, *Handbuch des islâmischen Gesetzes* (Leyden, 1910); Abdüssettâr, *Medhal-i fikh* (İstanbul, 1299); Mahmud Es'ad, *Usûl-i fikh* (İstanbul, 1302); Mehmed Zihni, *Usûl-i fikh* (İstanbul, 1316); Mehmed Seyyid, *Usûl-i fikh* (İstanbul, 1333); Ali Haydar Efendi, *Usûl-i fikh dersleri* (nşr. Hacı Âdil), İstanbul, 1336; Comte L. Ostrorog, *Angora Reforms* (London, 1926).

Muhtelif mezheplere göre islâm yazıları ve kezâlik ona taalluku olan Avrupa âsârı için bk. Juynboll, I, 356—363; bundan başka krg. bir de Brockelmann, *GAL*'de fıkha dâir bahisler. (I. GOLDZİHER.)

1. Umûmî mülâhazalar. — Fıkıh dediğimiz nazarî hukuk sisteminin islâm dünyasında nasıl doğup, inkişaf ettiği, S. Hurgonje ve I. Goldziher gibi, büyük âlimler ile onların mesâisini tâkip eden müsteşrikler ve hukuk tarihçileri tarafından yapılan tetkikler sâyesinde, umûmî hatları ile anlaşılmış ve 1914'te intişar etmiş olan yukarıki makalede mükemmel surette izah olunmuştur. Ancak o zamandan bu güne kadar geçen uzun yıllar zarfında elde edilen yeni neticeleri ve yukarıki maddede eksik veya müphem bırakılmış bâzı esâs meseleleri burada kısaca bildirmeği lüzûmlu gördük.

Tıpkı Roma hukuku gibi inkişafını doktrinlere borçlu olan nazarî islâm hukuku yâni fıkıh, sistematik hukuk mevzuu olarak, Roma hukuku kadar zengin ve çok işlenmiş bir hukuk mevzuudur. Mukayeseli hukuk sâhasının en salâhiyetli mütehassıslarından bir âlimin söylediği gibi, Roma hukuku tarihinin kaynakları hakkında, islâm hukukunun (fıkıh) inkişâfı hakkında elde bulunan eski ve sağlam kaynaklar ile mukayese edebilecek kıymette vesikalar mevcut değildir ve bundan dolayı fıkıhın teşekkül tarihi hakkındaki tetkikler, Roma hukuku kaynaklarına âit tetkiklerden daha müşbet neticeler vermiştir (E. Lambert, *La fonction du droit civil comparé*, Paris, 1903, s. 393—396). İşte bu her iki itibar ile, fıkıhın tetkiki, umûmî hukuk kültürü yâni mukayeseli hukuk bakımından, hiç bir zaman ehemmiyet ve kıymetini kaybetmeyecektir.

Nazarî sistem olarak dinî mâhiyetini dâimâ muhafaza eden ve din âlimleri tarafından, dâimâ bu gözle görülen fıkıhın, mevzuu „ideâl bir hukuk“ olan spekülâtif bir ilim, tamâmiyle skolastik bir inşa mâhiyetini aldığı mâlûmdur (H. Lammens, *L'Islam, Croyances et institu-*

Wüstenfeld), s. 299, 464, 698; *Biblioth. geogr. arab.*, I, 24; II, 31; V, 35 (krş. le *Glossar arab.*), VI, 136; VII, 110 v.d.; Yâkût, *Mu'cam* (nşr. Wüstenfeld), III, 811—812; *Corpus inscriptionum semiticarum*, IV, I, 3 v.d.; Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien*, I, 418, 421. (FR. BUHL.)

GÜR. GÖR, Efganistan [b. bk.] dâhilinde Helmand vâdisi ile Herât arasında bir parçayı içgâl eden ve şaş.-yk. Hazâra'lar ile Çahâr Aymâk kabîlelerinin ikamet etmekte buldukları bugünkü Hazârîstân'a tekabül eden dağlık bir memleket. Bu bölge Sâmânî ve 401 (1010/1011) 'den itibaren de Gazneliler devletine âit idi [aş. bk.] ve Gaznelilerin halefleri olan Görîler isimlerini buradan almışlardır. 612 (1216) 'de Hvarîzmşâhlar tarafından zaptolunmuş, fakat bir az sonra (617 = 1220 'ye doğru) moğulların hâkimiyeti altına geçmiş ve payitaht olan Firûzkûh tahrip olunmuştur. Evvelce tamâmen İranlı olan memleket sekeneşi bu zamandan itibaren ve bugüne kadar devam ettiği gibi moğullaşmıştır (krş. EFGANİSTAN). Gör ismi tarihten yavaş-yavaş kaybolmuştur ve bugün hiç kullanılmamaktadır.

Bibliyografya: Bk. mad. FIRÛZKÛH ve GÖRİLER. (M. LONGWORTH DAMES.)

GÜR. [Bk. CÜR.]

GÜRÂB. [Bk. GURÂB.]

GURÂB. GURÂB (A.), k a r g a ; gök yüzünün cenûbî nisif küresi burclarından birinin adı (Corvus), krş. Kazvîni, *Kosmographie* (nşr. Wüstenfeld), I, 420 v.d.

GURÂBİYA. [Bk. GURÂBİYE.]

GURÂBİYE. GURÂBİYA, şî'ler meyânında *Gulât* 'tan bir k o l d u r. Bu mezhebe sâlik olanların itikadına göre „bir karga (*gurâb*) diğetine nasıl benzer ise“ (büyük bir müşâbeheti ifade için kullanılan bir tâbir, krş. *Zeitschr. f. Assyr.*, XVII, 53), 'Ali ile Muhammed de böylece insanı aldatacak derecede birbirlerine benzerlerdi ve bundan dolayı Allah tarafından 'Ali 'ye vahy ile memur olan Cabrâ'il yanılarak, vahyi Muhammed 'e teblig eyledi. Allah tarafından peygamber intihap olunan 'Ali imiş ve Muhammed bir yanlışlık neticesi olarak. Peygamber olmuş imiş. Hikâye ederler ki, IV. asırda, bir miras üzerinde hak iddia eden müteveffanın kızı ile amcası arasında mirası müsâvir surette taksim için, kadî Abû Sa'îd al-İştâhri (ölm. 328 = 940) 'nin hükmüne karşı, bu mezhebin sâlikleri Kumm şehrinde ehemmiyetli bir kıyam hareketi çıkarmışlardır. Bu mezhep sâlikleri verâset hakkının münhasıran kıza verilmesini ve amcanın mirastan tamâmen mahrum edilmesini talep ediyorlardı ve elimizdeki menâsu doğru olarak işaret ettiği gibi, bu da

onların siyâsî akîdeleri neticesidir ki, bu akîdeye nazaran Muhammed 'in hilâfeti amcasının ('Abbâs) değil, münhasıran yegâne kızının (Fâîma) ahfadı hissesine düşmesi icâp eder idi (Subkî, *Tabakât al-şâfi'ya*, II, 194). Krş. kızların tevârüs hakkına dâir Fâtımî halife al-Mu'izz 'in fermanı için bk. İbn Hâcar, *Raf' al-işr*, nşr. Guest (Kindî 'ye lâhika olarak, *Governors and Judges of Egypt, GM, XIX*), s. 587, 3. Şam 'ı 580 (1184) yılında ziyâret etmiş olan İbn Cubayr, Gurâbîya 'leri Suriye 'ye yayılmış olan ikinci derece şî'i mezhepler meyânında sayıyor.

Bibliyografya: Friedländer, *The Heterodoxies of the Shiites according to Ibn Hazm* (New Haven, 1909), I, 56; II, 77 (*Journal of Americ. Or. Soc.*, XXVIII, XXIX), bk. bir de İbn Rosteh (*Biblioth. Geogr. Arab.*, nşr. de Goeje, VII, 218, 20 v.dd.); *The Travels of Ibn Jubayr* (nşr. Wright—de Goeje, *GM, V*), s. 280, 3 v.dd. (C. Schiaparelli, ital. trc. Roma, 1906, s. 272). (I. GOLDZİHER.)

GURAMÂ. [Bk. GARİM.]

GURC. [Bk. GÖRCİSTAN.]

GURÇANÎ. [Bk. GÖRÇANÎ.]

GURGÂNÇ. [Bk. GÖRGÂNC.]

GÜRĦÂN. [Bk. GÖRĦÂN.]

GÜRĦÂN. GÜRĦÂN, Kara-Hıta y [b. bk.]

prenslerinin unvanıdır. Müslüman menbâlarına göre, bu kelimenin „hanlar hanı“ (*hân-i hânân*) mânasında olması icâp eder. Grigoriev (*Vostoçniy Turkestan*, I, 398) bu izahı kabul etmiyor ve Gürhân kelimesi ile moğulca „damad“ mânasına gelen *gürgen* kelimesi arasında bir yakınlık buluyor. Kara-Hıta y imparatorluğunun müessisi (şimâlî Çin 'de), Liao hânedanından, eski imparatorlar ile akrabalığı olduğu için, bu unvanı almıştı. Şimdiye kadar bu mutaleaya mesnet olabilecek hiç bir vesika gösterilmemiştir; bundan başka Hıta y lisanı ile moğulca arasında ne dereceye kadar karabet bulunduğu veya o dilin moğulcadan kelime alıp-almadığı ve *gürgen* kelimesinin *gürhân* şekline geçmesini izah edecek fonetik hususiyetlerin o dilde bulunup-bulunmadığı da bilinmiyor; Kara-Hıta y lara âit İran vesikaları ise, *gürhân* sarayında „damad“ yerine bu kelimenin çincesi olan *fu-ma* tâbirinin kullanıldığını bile isbat etmektedir (bk. Mirhond, *Histoire des Sultans du Kharezm*, Defrémy 'nin hâşiyesi, s. 124). XIII. asrın ilk senelerinde Cengiz Han 'ın muhâsımı Câmûka (bk. CENGİZ HAN) kendisine *gürhân* dedirtiyor; bu suretle sarahaten Kara-Hıta y prenslerini taklid ediyordu; ondan sonra bu unvana artık rastgelinmediği anlaşılıyor. (W. BARTHOLD.)